

Mirod. O.

1506.

13.

Ferenczi Zoltán:

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF.

I.

Báró Eötvös József nem tartozik a bonyolult jellemű férfiak közé. A költői művészet s néha az élet maga is rendkívüliségekben gyönyörködik. Amaz és ez is teremtet néha oly jellemeket, melyek csupa ellentmondásokból látszanak állani s legfőleg a mélyen kutató szem előtt olvadnak egységgé össze a sokszerű vonások. A festőkről hallottam, hogy egy-egy csodálatos jellemnek belsőjét is tükröző arc képét akarván elkészíteni, úgy szólván leleselkedő hadjáratot indítottak jellemök titkos vonásai után; meglesték őket társaságban, meglesték magányukban, meg az élet viharos, s meg a csend és nyugalom pillanataiban, mohón keresve minden oly jelenetet, melyben a lélek valódi sajátságai átfutó szellőként fodrot vetettek az arc megszokott tükrén, vagy mint a villám egy-egy átható lobbanása, sötét mélységeket világítottak meg.

Eötvös jelleme tiszta és átlátszó, mint gondolatai.

Lelke mint a tiszta forrás, egyaránt tükrözi vissza a beléje tekintő tárgyak arculatát s a benne

rejlő tárgyakat. Lelke mint a kristály, annál szebben és annál ragyogóbban sugárzik, minél tisztább napfény mellett vizsgálod. Mikor munkáit olvasod, meleg, szerető lelkét érzed körülted lebegni, mely elsimítja gondtelt arcod redőit. Mikor rá gondolsz a férfir, ki maga az őszinteség volt, hajlandó vagy saját lelkedbe nyúlni, kutatva az álságok után, hogy kitisztítsd magadból őket.

Valóban nem tudjuk, mit csodáljunk inkább benne. A kitünő férfiút-e, ki magas állását, melyet a kormányzásban és a nemzet közbecsülésében elfoglalt, csak nemzete javára szentelte, mely valóban a ritka erények közé kezd tartozni. A nagy államférfiút csodáljuk-e, ki jós szemekkel vizsgálta, s jövendőlte meg hazánk s majd az egész nagy Európa népeinek sorsát. Vagy a költőn lelkese djünk-e, ki a gondolatok és érzések oly gazdag árját önti műveire, hogy mi, a felfogni őket alig tudók, a termelés bőségét bámuljuk. Vagy életén tekintsünk-e által, mely foltot nem mutat s már az első fiatalságban elvek által irányozva, egyetlen mederben folyt le állandó magasságával a vízállásnak.

Ilyen volt ő, tisztán élt, tisztán cselekedett, tisztán írt, tisztán halt meg.

Most már valóban egy se vonatik kétségbe e tulajdonok közül. Meg nem támadva s minden oldalon elismerve nagysága: képe ragyogón őriztetik a nemzet jobbainak emlékezetében. A róla írot nem csalogatják az írásra mesteri fogások. Nem kell ferde nézeteket megcáfolni, a róla való tévedéseket helyreigazítani; művei homályos helyeikhez nem kívánnak ügyes és jóakarató komment-

tatort. Munkái önönmagoknak legjobb magyarázóik.

Eötvöst olvasva, csak egy szükséges feltétlenül, hogy őt megértsük. S ez is könnyebb, mint másnál. Tiszta az érzése, világosak gondolatai, átlátszó az előadása. Művein nem látszanak sem az erős küzdés, sem a homályos értés nyomai. Sőt egyik legfőbb tulajdona, hogy semmit homályban hagyni nem akar. Több oldalát mutatja meg minden egyes dolognak, hogy ismeretünk kimerítő legyen. Forgatja szemünk előtt, a legkülönbözőbb világításba helyezi, míg csak lehetősége sem marad fenn semmi érthetlenségnek. Olykor még a sokoldalúság bánt inkább, melylyel valamit fejteni akar. Sokszor nem a homály, hanem a szerfölötti világosság miatt homályosul el látásunk világa. Stíljában is néha a világosító, fejtegető mellékmondatokat sokaljuk, hogysem hiány miatt lehetne panaszunk. E világosság rendkívüli tulajdon az emberben és íróban egyaránt. Ezért műveit könnyű olvasni, a mennyiben az olvasó eszméi felfogásának színvonalán áll. Művei egy-egy kellemes séta élvezetét nyújtják virágos réten, vöröfényes napon, midőn a lélek emelkedik, s a szív tárgyatlan érzések miatt dagad. Ezért Eötvösről jobban esik ódát, mint értekezést írni.

E csodálatos tisztaság, mely a könnyen élvezhetés minden előnyeivel kínálkozik, nyilatkozik a költőben, szónokban, a politikai íróban egyaránt. Világos érzések, világos gondolatok közlése jellemzi mint költőt; világos kérdések s világos feleletek jellemzik mint politikai író. És még hozzá, benne a politika olykor rideg kérdéseivel foglalkozó államférfiút nem tévé felszínessé a költő, bárha előa-

dását szokatlan mélységével az érzésnek, átrezgi mindig a szív megnyilatkozó hangja. A költő pedig benne nem bénult meg az államférfiú miatt. Sőt mindig törekedett a két irányt kiegyeztetni. E kiegyeztetés, vagy jóformán megkülönböztetni törekvés a kétféle irány közt, főleg styljában nyilatkozik.

A költő Eötvös József nem fukarkodik a nyelvvel. Böven árasztja képeit, hasonlatait. A rideg előadás hangját sohasem hallatja. Megszínel minden mozzanatot, mely műveiben akár a lelki állapotokat, akár az eseményeket illetőleg felmerül, a szív igazán érzett, az agy világosan értett reflexióival, melyek, mint a hangszer főhangjai mellett hangzó mellékrezgések, nem nyomják el a főhangok tisztaságát, csak elveszik élességét, nem rontják meg a dallamot, de lágyabbá s édebbé teszik.

Az államférfiú Eötvös kerüli a képeket, a színek változatos élénkségét az előadásban. Hangja e nemű műveiben tisztábbá, tömörebbé válik. Mint a hegyről omló patak, nem kanyarog lassú futással végig a virágos réten, hogy itt is, amott is virágcsók érintsék habjait, árnyas fák hajtsák belé fáradt karjaikat; úgy stylja is gyors, folyamatos, erős; a gondolatok tömör, rövid mondatokban sententiákként hangzanak fülünkbe politikai irataiban. Nem a szárazság vagy ridegség keresése, vagy magában kétféle embert szívesen megkülönböztetni akaró törekvés ez; hanem érzése annak, hogy a dolgokat, az eszméket, gondolatokat irányuk szerint kell megszólaltatni. Nem erőfeszítés ez; hanem következetesség. Meglehet egyéb iránt, hogy ez irányára befolyással lehetett csakugyan az a sajátos, hogy ne mondjuk nevetséges

felfogás, mely szerint a költő nem lehet államférfiú. Meglehet, hogy e miatt valóban törekedett a ridegebb, bárha nem sivár; a csattanósabb, bárha nem hatást vadászó előadásra, s világos példát akart szolgáltatni, hogy a költő lehet alaposabb mint a nem költők, s hogy az államférfiúnak, a politikai írónak nem hátránya, ha szíve van, ha egy szóval: ember.

Eötvösnek tehát úgyszólván kétféle stylja van: egyik, mely költői műveiben van, t. i. regényeiben; másik, mely politikai irataiban nyilatkozik. A költőnek nem lehet felróni, ha minden tárgyat saját hangján szólaltat meg, egyénisége határai között; a festőnek nem hátránya, ha minden arcot hüen, tárgynak megfelelően fest le egyéni modora szerint. Tán a prózáiról Eötvösnek sem hátránya, ha stylja, a mennyiben egyéni vonásait megtartja, más kissé, ha mint költő, vagy ha mint politikai író ír. Eötvös ő itt is ott is, hanem mint egy Janus-arc egy szívvel, egy lélekkel bírva ugyan, de két felé tekint.

Mert Eötvös azért mindkét irányú munkálkodásában egy és ugyanaz marad. Ugyanaz a mélység a gondolatokban és érzésekben; ugyanaz a messzelátó pillantás a lélek homályos szövedékébe és a népek életének kuszált zavarába, s mindkét helyt egyenlően tudta rendszerbe fűzni a megnyilatkozó törvényeket; ugyanaz az emberszeretet és jól értsük meg e szót, ugyanazon emberszeretet vezette kezét, midőn mint költő az emberi társadalom sebeit feltárva, összetett kezekkel gyógyítást sürgetett, s midőn jós szóval kiáltotta Európa népeinek fülébe, hogy vigvágy mert az alkotmányos formák

miatt az államgépezet összeomlik, vagy legjobb esetben is munkát nem végezhet a surlódás miatt. Csak a színezet más, melyet styljának adott a kétféle irányú műveiben kifejtett gondolatoknak. Költői műveiben stylja hasonló az orchestrum zenéjéhez, melyben a sokféle hangok alkalmazkodása egymáshoz harmoniává olvad össze; politikai műveinek hangja a trombita egyes, tömör hangja, melyben fő a tisztaság, de nem az érzésnélküliség. Mert Eötvös soha sem írt érzés nélkül. Nem azért írt, mert tanult, mert tudott, mert ihletést érzett lelkében a megnyilatkozásra; hanem mert használni akart az emberiség ügyének. Nagy emberszeretet lakott benne, s ha az első sorban nemzete iránt nyilatkozott is; de átszárnyalta egész Európát egészében, népeiben és egyéneiben. Nem a népek, nem az emberiség tündöklő oldalait kereste fel, s fényesítette még jobban ki műveiben; hanem a civilizáció nemes bajnokaként a szeretet lelkével kereste fel a hiányokat, mint a ki hittel és reménynyel tekint a keresztény polgárosodás jövőjére. Eötvös nem írt dicsőítő ódákat a század fennenhirdetett haladására; de valóban haladást sürgetett, s nem csupán szavakat mondott, melyek bőven áradnak a tenni képtelen korszakokban és egyének ajkairól. Minden műve egy szép tett; az éleslátásnak, mely az emberszeretet szolgálatában áll, egy-egy írott bizonyítványa a tapasztalt nyomorokról; egy-egy jelentés az emberiség nagy forumához a civilizáció érdekében, mely meghallgattatást és javítást sürget; egy-egy hangos szózat, mely tetteket sürget. Önmagunk iránt önmagunktól; egy-egy vélekedés az emberiség érdekében, melynek önmagunk az a sajátos, hogy

gunk vagyunk legfőbb ellenei; egy-egy hivatkozás a jövő ítéletére, mely szerint csak az tett igazán nagyot, ki minden kornak élt; egy-egy jóslat, mely a bajokat, a vészfellegek tornyosulását látva, az eredmények, a lehető pusztulás eredményei felmutatásával biztat, bátorít, lelkesít munkára. Mert Eötvös nemcsak Magyarországnak s nemcsak a magyar nemzetért élt. Ő az emberiségért élt, s midőn hazánkat látta, mindig az emberiség egy részét, a nagy nemzettestek egy tagját látta benne, s szerette nem a szűklátókörű polgár korlátolt érzésével, hanem a messzelátó ember hazafias érzésével, s avval az édes vágygyal, melyet a föld, a nemzet ébreszt távol járó fiában, s „immemorem non sinit esse sui.“ +

Ide állítjuk mi Eötvöst. Erre a magasságra, mert tudjuk, hogy nem fog alatta a talapzat meg-ingani, s ő sem fog rajta megszédülni. Bizton áll ott, mert hisz mindig oly magasan járt. Nyugodtan tekint végig, valamint műveiben az eszmék beláthatatlan láthatárán járt körül tekintete, s összefont karokkal, az egyirányra pontosított nézés szemöldök ráncaival vizsgálódva tekint a jövőbe, s arca megnyugszik, mert bizonyára látja, hogy az emberiség nem hiába fárad, de sürget is, mert fáradni bizony-bizony kell.

Hagyjuk nyugodtan e talapzat csúcsán állani. Lássuk és ne szűnjünk meg nézni őt. De tekintsünk vissza. A talapzatra lépcsőfokok vezetnek. Vizsgáljuk meg e felhalad útját e nagy férfúnak. Merítsünk belőle anulságot, példát az utánzásra, ösztönyt a munkára vagy hitet, vagy élvezetet, kinek-kinek mint kedélye, lelke óhajtja, de ne feledjünk igazak és őszinték lenni. Ne hagy-

jon el buzgóságunk sem, mert jól jegyezzük meg, a mult nagy férfiai nem dicsőítést, nem tömjénezést várnak tőlünk, hanem hogy megértsük őket.

Báró Eötvös József született Budán, 1813. szept. 3-án. Apja br. Eötvös Ignác volt, tárnok s majd alkancellár, anyja br. Lilien Anna, született német nő, s magyarul azután sem tanult meg. A család nem számított százados ősöket. Mária Terézia óta emeltetett a főnemeselek közé, s mint ilyen, szívesen szolgálta a hatalmat, melynek szárnyai alatt magasra röppent, még a mi szempontunkból hazaellenes célzataiban is. Ismereteselek e célzatok hazánk irányában, melyeknek eszköze osztrák finomság volt, s hol nyiltabban, hol politikusabban kijelölt célja: a centralizált absolutismus keresztül vitele. Nem tartozik ide bővebben kiterjeszkedni e tárgyra: de jegyezzük meg a légkör elemeit, melyet Eötvös József gyermek keble belehelt, hogy méltányolni tudjuk a fejlődő lélek irányát ennek dacára is. Eötvösünk nagyapja pohárnok volt, s mint királyi commissarius, derék eszközként működött a megyék resistentiájának megtörésében. S mint ilyennek, sikerült népszerűvé tenni nevét „átkos hangzatával” — mint Pulszky Ferenc megjegyzi. Oly siker, melyet a valódi nagyság elérni sohasem tud; mert a dicsőítő népszerűség hangja sohasem oly őszinte, mint a gyűlöleté.

Mindenesetre az idő egészen alkalmas volt a kormány célzatai kivitelére; oly alkalmas, mint a szatmári béke óta még sohasem. Kimerültebb nem volt még az ország ellenállásra mint akkor és most a Napoleoni halálküzdelmek után, s mit nem ad egy kimerült nép a nyugalomért! Eötvös

apja és nagyapja híven szolgálták az osztrák kormányt törekvéseiben, az új nemesek emelkedni vágyó buzgalmával s a régi nemesek meggyőződésével. Eötvös József a szülői háznál nevelkedett, részben Budán, részben Ercsin. 1820-ban, tehát hét éves korában a budai gymnasiumba vittek s itt végezte ez osztályokat. Élénk, korán fejlődő gyermek volt. Anyját rendkívül szerette s tőle tanulta el a munkás élet áldását s örökölte a meleg és mély kedély mindent szeretettel tekintő áldását. Ercsin a néppel érintkezett, s rokonszenvét iránta megőrzé mindig s aligha nem ekkor villant meg már lelkében, hogy a nép helyzete nem isten akaratának kifolyása. Öntudatlan sejtetem, mely még politikai szempontokat nem ismer; gyermeki rokonszenv, mely a címer és állás követelményeit nem érti: szívében ösztönöket gerjesztettek s az a figyelő látás, melylyel élte végéig tudott divináló képességgel bemélyedni a népek életének tömkelegébe, bizonyára itt lelte első tapasztalatait. Elmondhatjuk, hogy további életében nem változott, csak nagyobbá lett.

Apja nem nézte jó szemmel fiának fejlődését, Pulszky Ferenc (Babérlombok, XIII.) írja, hogy vele megutáltassa a szabadelvűséget, Pruzsinszkyt fogadta nevelőjéül. Vén sas volt ez, kinek magas eszméiből csak zord kedélye, keserű gúnyja s komor lelke volt látható. Zárkozott és kevés beszédű volt, a sokat csalódott és sokat szenvedett emberek szokása szerint. De nem volt kiégett kedély. Néha fel-felcsillant benne a rokonszenv növendéke iránt, ki a gyermekek bizalmával hallgatta szavait s ha nem értette is, a fel-fogó ész éles emlékezetével véste lelkébe rejtett

mondásait, melyek hatásosak voltak élességökkel és rejtélyes voltukkal egyaránt. 1825-ben lett Eötvös nevelője. Sokat tanult ez embertől, ki maga egy kis történet volt. A gyermek eleven kedélyét komorságával mérsékelte s a classikusok tanítása közben a philologia agyas ügyeskedése helyett Livius nemes előadásával s Tacitus „fenséges gyűlöletével“ foglalkoztatta kedélyét, melyekből a saját korukra való célzások nem hiányoztak.

Eötvös emigy a legkiválóbb ellentmondások közé került. Egyfelől szabadelvű elkeseredettség, túlfelől rajongó királypártiság zavarták fel kedélye nyugalma. Pruzsinszky csipős és kellemetlen megjegyzései a társaságra, melyekben anyja kívánságára álmosan is részt kellett vennie; gúnyos célzásai apja és nagyapja hivatalos állására; sétái a vérmező felé s olykor-olykor kitörő érzelmei, melyekkel a lefejezett őt hazafi nevét emlegette: korán kutatni ösztönözték azon rejtélyt, mely szülői állásában oly feltűnőnek tartatik s mely a gyermek kedélyt megvéníti, ha bizonyosságra jut. Egy sajátos eset fölvilágosította egész helyzete felől. Iskolába menvén ugyanis, az első padba ültették, de a fiúk mind elmentek mellőle, csak egy zsidó fiú maradt ott. Midőn megkérdezte őket, hogy miért tették azt, tanuló társai a gyermekeknél szokott őszinte egyenességgel azt felelték, hogy hazaárulónak unokájával nem ülnek egy padban. Eötvös felindulva ment haza s elmondva a jelenetet, kérdezte Pruzsinszkytól, igaz-e, hogy a kedves nagypapa hazaáruló? „Az bizony, apád is az s te is annak készülsz; hiszen magyarul sem beszélsz becsületesen“ — felelte Pruzsinszky.

Eötvös belsejében rendült meg. Neki feküdt a magyar szótannak. Magyarul beszélt mindenki-vel, anyját kivéve. Egy pár hónap mulva óra előtt megkérte tanulóársait, hogy maradjanak óra után bennt, mert valamit mondani akar. Mikor a tanító óra után kiment, a gyermekek kíváncsian ott maradtak. Eötvös ekkor a katedrába állott, s megindulva azt mondta, hogy nagyapja és apja a császárt szolgálják ugyan, de ő maga, esküszik az élő istenre, rabszolgája lesz hazájának, s hűsége által elfelejteti nevének jelenlegi népszerűtlenségét. Ekkor a gyermekek lelkesedve ragadták vállaikra, s újjongva vitték ki az osztályból, hol a pedellus eléjük jött, megkérdezte a lárma okát, az esetet pedellusi hűséggel jelentette, s másnap az egész osztályt bezárták Eötvössel együtt.¹⁾

Ez első biztos tudat, első csalódása is volt egyszersmind. Ne csodálkozzunk, ha ily fontos irányban érezve az első csalódást, a csalódások törvényszerű megtörténtét hirdeti az első nagy regényében, melyben mint minden nagy író első műveiben, oly sok foglaltatik saját életéből, saját élményeiből.

Állandó hatású volt e jelenet egész életére. A mit a gyermek most megigért, miket majd nemes érzeményekkel telve tenni vágyott, valósította az élet teljében. Az első hatályos szeretet ébredt lelkében hazája iránt; mert átlátta, hogy lehet azt nem szeretni is. Oly hasonló e szeretet ahhoz, mit ő Kölcseyről ír felette tartott emlékebe-

¹⁾ L. ez esetet elbeszélve Pulszky F. által. Babérlombok (XV—XVI. II.)

szédében, hogy saját életének visszaemlékezéseit véljük hallani, midőn ezt írja: „Szeretni kezdé hazáját, nem azon rideg, önös szeretettel, mely önjavához ragaszkodva kiváltságokban vagy címekben keresi azt, miért küzdenie kell; nem a zon számító okossággal, mely vagyon vagy dicsőség után fáradozva nemes tettekre buzdíthat, de nem nemesíti azt, kinek keblét eltölté: de szeretni kezdé hazáját azon szent, véghetetlen szeretettel, mely nem számít, nem gondol magára, hanem áldozik, ha kell, vérént ontva egy pillanatban, ha kell, évekig nehéz járomban szolgálja hazáját; szeretni kezdé multjában szép, de oly szomorú emlékeivel; szeretni jövőjében, mely iránt szívét több remény s aggodalom tölté el mint saját jövőjéért.“ ¹⁾

A haza bánatos angyala szól belőle, a mint érezni tanult márgyermekek korában.

1826-ban került a pesti egyetemre, s ott bölcseleti és törvénytudományi leckéket hallgatott. Legjobb barátja egykori iskolatársa, Szalay László volt, kihez utóbb elvi meggyőződések is csatolták. Szoros viszonyban élt Lukács Móriccal, ki a léleknemességben volt vele rokon s később együtt írtak egy művet a börtönrendszer átalakítása érdekében, mely nemes bizonyítványa a közösen táplált emberszeretetnek. Ismerni és szeretni tanulta irodalmunk élő és meghalt nagyjait. Szalayval együtt látogatták meg Virág Benedeket szigorú remeteségében, Szemere Pált s 1828-ban Kazinczy Ferencet, ki megerősítette azon céljában, hogy íróvá legyen, mit már előbb is úgy tanult ismerni, mint az egyetlen tért, hol a nemzetnek

¹⁾ Eötvös: Magy. írók és államférfiak. (10. l.)

igazán használni lehet, s Szalay komoly tanulmányai ez irányban például és buzdításul szolgáltak.

Az 1825-iki országgyűlésnek is, megvolt hatása lelkére. Ő maga ecseteli e hatást Szalay felett tartott emlékbeszédében. A tette ébresztő ösztön ezután nem az volt, hogy a nemzetkülsőképen ragyogó fényes csillaga lejárt: hanem a belső süllyedés szégyene s szerinte e korszak törekvéseinek magyarázata ebben fekszik. A lelkesedés eredménye különösen az irodalom terén nyilatkozott. Innen az a lelkesülés, melylyel az ekkori ifjuság az irodalom felé tolongott. Ő maga hagyja fenn Szalay felett tartott beszédében, hogy „a munkához fogva, naponként három lyrai költeményben róttuk le a haza iránti tartozásunkat, s óriási eposzokat terveztünk, vagy lehetetlen drámákon kísérlettük meg ifjú erőnket“. Ilyszerű törekvéseinek kifolyása volt, hogy 1830-ban Goethe „Götz von Berlichingen“ című drámáját kísérlette meg próbaként lefordítani.

Az egyetemi némely előadások is nagy hatással voltak reá, főleg, mert rajongással hallgatta lelkes tanárai előadásait s hiányaikat még nem ismerte. Imre, Frank, Weszerle egyaránt hathattak rája: de leginkább Horvát István foglalta el kedélyét, a nálunk mindig oly népszerű, s nemzeti hiúságunknak tudományosan is tápot adni törekvő hazafias előadásaival. E diplomatikai leckék megmaradtak a már férfiú Eötvös emlékezetében s szép emléket állított nekik azon soraiban, melyeket e kitűnő férfiú emlékezetének szentelt. ¹⁾ „Nem volt tanítóink közt, kitől annyin tanulták volna

1) L. Pesti Hirlap, 1846. jun. 21-ki sz. „Agricola levele.“

a hazát szeretni“ — mondja Eötvös az idézett helyen.

Nem voltak hatástalanok Weszerle előadásai sem, különösen a francia forradalom történetéről 1828-ban s „a demokratia szellemének első fuvalmai már ekkor átlengék e hazát.“ (l. Szalay feletti emlékbeszédben).

Mint egyetemi hallgatót érte a juliusi forradalom híre. Szalay felett tartott emlékbeszédére hivatkozom, hogy ez nagy hatást tett reá. Ifjúi elragadtatásunkban azt hiszszük, hogy mi rossz van a föld kerekén, egy forradalom által mind helyreüthető. Ki az, ki ifjúságában, főleg ha nemzete szorult, nyomorú viszonyait látja, egy forradalom robbantó tüzeiben a gyújtogatók közt szerepelni ne óhajtana. Mély hatást tett a forradalom egész Európára. Így Magyarországra is. Nem tette ugyan a kedélyeket forradalmivá, bár az ifjúságra erősebben hatott; de általában határozottabb irányt adott a demokrata törekvéseknek. Az ő saját ifjúi lelkesülését, A Karthausi című regényében ecsetli Armand elragadtatásában, melyet még a tapasztalatok nem tettek kételkedővé.¹⁾ A hajnal derengését látták e csattanós eredményű forradalomban, az ábrándok világa terült el a fiatal lelkeken. Nem idézhetem itt Eötvös szép ecsetlését, melylyel e forradalom eredményeiről szól Szalay feletti beszédében, elég az, hogy az átszivárgott eszmék világot terjesztettek, eszméket költöttek, tetterre lelkesítettek a nemzet jövőjén való munkálásra, s Eötvös mindezekben nagy részt vett.

¹⁾ L. 78. l.

Mindez a lelkesülés természetesen a nemzet politikai újjászületésére vonatkozott; ki látta anyagi bajokat, mikor a távolban az eszmék fénye tűn fel, s innen kimagyarázható, hogy ő maga is kevesebb lelkesüléssel nézte Széchenyi működését s a „Hitel“ nem tudta eléggé vonzani.

1831-ben végződött egyetemi élete. Ekkor magát aljegyzőnek neveztetvén ki Fejér-megyében, az akkori időben szokásos gyakorlat szerint megkezdé hivatali működését.

1832-ben felment Pozsonyba, hogy részt vegyen az akkori ifjak szokása szerint mint hallgató az országgyűlésen. Nevezetes volt ez országgyűlés, melyet már tisztán demokratikus szellem hatott át. Nem voltak nagy eredményei, de mint Csengery jegyzi meg, a politikai átalakulás eszméi ezen az országgyűlésen pendítették meg oly modorban, melyek határozott győzelmi irányt jelöltek. Eötvös nagy figyelemmel kísérte a küzdelmeket, melyek az alsóház és főrendek között, s a testületek kebelében folytak. Az alsóházban Deák Ferenc hangja szilárd erővel csengett áthatva erős jogérzettel a kormánynyal szemben, s reformtörkvésekkel a politikai átalakulást illetőleg. A felsőházban különösen Wesselényi hangja dörgött az ellenzéki padokról, a szűklátkörű Czirákyak ellen latba vetve a szenvedélyek fenyegető harssogását. Jó iskola volt ez a majdan e téren szereplő ifjúra, főleg az álláspont elfoglalására nézve, melyet nem eszméi, hanem a körülmények s a pártok állása szerint kell meghatározni.

Az alsóház kitűnő férfiai közé tartoztak még Beöthy Ödön, Balogh és Borsiczky; de leginkább Kölcsey hatott reá meleg, átszellemült előadásával,

mély, érzelmes beszédeivel, kivel valóban összes íróink közt leginkább van reflexiókkal telt styl-jával belső, lelki rokonságban. S tagadhatatlan, hogy különösen sokat hatott reá Kölcsény szónoklatainak tömör rövidsége, világossága és azon forma érzéke által, mely beszédeit oly befejezettekké teszi. Mindazon tulajdonok jellemzik egyzersmind Eötvös országgyűlési beszédeit is.

Itt időzése alatt, 1833-ban tette le ügyvédi vizsgálatát.

1835-ben engedve atyja kívánságának, az udvári cancelláriához megy. A következő évben tiszteletbeli concipistának neveztetik ki. 1836—37-ben egy nyugat Európát egészen befoglaló utazást tesz, bejárja Németországot, Helvétiát, Németalföldöt, Franciaországot és Angliát. S evvel végződik Eötvös életének első korszaka. A fejlődés évei ezek. Tekintsünk vissza kissé az eredményekre.

Láttuk már s Eötvös vallomásai is megerősítettek abban, hogy ő egész buzgalmával a szorosán vett szépirodalmi pályára adta magát. Ez irányban tette első oly tanulmányait, melyek a belső vágy s hivatásérzet közvetlen kifolyásai. Említettük már kísérletét a fordítás terén Goethe után, mely azonban nem jelent meg. Figyelemmel kísérte azon eseményeket, melyek a szépirodalom terén akkor felmerültek s ennek eredménye lett „A kritikus apotheosisa“ című műve, melynek éle Bajza ellen volt intézve. (Pest, 1831.)

Azután a társadalmi élet tanulmányozása egy vígjáték írására ösztönözte, mire nézve Kisfaludy Károlynak, szintén a társadalmi életből merített vígjátékai ösztönözhatték. Ez a vígjátéka „A há-

zasulók“ 3 felv. Pest, 1833. Eötvös célzatát e vígjátékkal világosan kifejezi a darab Ciceroból vett mottója: „Etenim haec conficta arbitror a poetis esse, ut effictos nostros mores, expressamque imaginem vitae nostrae quotidianae videremus.“ S valóban e sürgetés a költészetet a való élettel kapcsolatba hozni, a legfontosabb, mi e vígjátékban méltányolható. Bő ismertetését adta Toldy Ferenc a „Kritikai Lapok“ 1834-iki folyamában.¹⁾ A célzat elég jó volt, de a kivitel gyarló. Mindenütt csak a nevetségest keresi mint eszközt a házasulási düh kigúnyolására s e miatt elveszti a jellemeket szem elől, melyek ezáltal utálatosokká lesznek. A következő 1834-ik évben egy tragoédiával tett kísérletet, ez a „Boszú“ 5 felvonásban. Halál csakugyan van benne elég, mert a szereplők mind elpusztulnak részint gyilkosság, részint öngyilkosság által. E darabot határozottabb irány vagy cél nélkül írta. Van benne szerelem, még pedig erősen bonyolult, van csel-szövény, s még a sors is belejátszik. A szereplők bőbeszédűek s lyrikusan áradozók, a nyelvén Vörösmarty gazdag és színes nyelvének hatása látszik, ennek melegsége és őszintesége nélkül, mely azonban szintén nem jellemzetes s tehát nem drámai. Egyike e darab azon „lehetetlen drámáknak“, melyekről ő Szalay felett tartott emlékbeszédében szól.

Fontosabb azonban ezen kísérleteknél Hugo Victor „Angelo“ c. tragoédiájának fordítása (1835.) Különösen előszava érdemli meg a figyelmet. Maga a fordítás gyenge s Hugo Victor sententiosus

¹⁾ Újból kiadva Toldy F. Kritikai berek.

stylja e fordításban terjedelmessé s lapossá lett s még hozzá nagyon kevésbé magyaros, s aztán Eötvösnek nyelve oly kevésbé drámai, hogy ily művek jó fordítója nem tudott volna lenni. A mint mondók, előszava érdekesebb s Eötvös költői működése megítélésére nézve alig van fontosabb nyilatkozata, mint ez és ama másik értekezése, vagyis inkább elmefuttatása, mely Hugo Viktorról mint drámaköltőről szól. ¹⁾ Toldy „figyelmet gerjesztett aesthetikai értekezésnek“ mondja, s ebben nagy igaza van. Nem azon jellemzésért érdekes ez előszó, melylyel a romanticismus előtti francia irodalmat lenézi, s az akadémia merev formalismusát elítéli; hanem a már mondott okból, azért, mert Eötvösnek a költésben követett elvei vannak ezekben elmondva. „Nemcsak művészség a poesis — mondja Eötvös ez előszóban — mint p. o. a szobrászat vagy festés, vagy architectura, — a poesis szükség, egy jajkiáltása az emberi nemnek, mely jobb után vágyódik, egy ton (hang), mely accordját még csak keresi, s dissonanccá válik, ha nem találja; a poesisnak van hazája, van százada, s csak ott érteni egészen.“ Ime így költött Eötvös egész életében, mintha csak a Karthausihoz adott volna magyarázatot e sorokban. Így minden más költői műve is egy-egy mély seb kínjait tárja fel, mely ott evődik századok óta mélyre hatva az emberiség, vagy a nemzet testén. Ő is mindig a kor költője akart lenni. „Vannak emberek — így folytatja alább, kik századukat megelőzik, kiknek lelki világa szebb jövődőnek nyílt, kik az aërostatához ha-

¹⁾ Athenaeum 1837. II-ik félév.

sonlóan magasan, tisztább légbe emelkedve, az alant álló emberiségre lenéznek, melytől, mint a sasnak, nincs mit várniok mást nyilaiknál; voltak ily emberek s csodáljuk, ez úgy is egyetlen jutalmuk, — de csak az, ki egészen korában élt, ki korát megérté, az hathat.“ Azt véli Eötvös, hogy Hugo Victor nem tartozik ama ragyogó elsőkhöz, hanem ez utóbbiakhoz s abban rejlik nagysága, hogy Franciaországnak a maga korában viszhangja tudott lenni. Elveté a görög-római világot összes dicsőségével, s ha mult kelle dalának, érezte, hogy multunk nem a görög vagy római világ, hanem a középkor. Hugo Victor saját nyelvén szólítá meg századát. Nem tetszeni csupán, használni vala célja. „Felette szent, felette nagy vala néki a poesis, mintsem játékként célnak tartaná, neki esz kö z vala, melyet használt, hogy népét erősítse, s az erő rény (erény). Igazság az, mit keresett, mit feltalált és ezért fog élni, legnagyobb tanuja korának.“ Ez egyszersmind Eötvös költői működésének jellemzése. Ő is eszközt keresett a költésben mindig, mely a kor szavát, érzéseit, gondolatvilágát visszatükrözi s egyszersmind a korra emelőleg, javítólag visszahat. Nem hasznossági célt keres a költészetben, de megkívánja, hogy mozduljon ez közelebb az élethez, s hatást kíván tőle a jobb s nemesebb irányban, a mely befoly az emberiség haladására a maga korában. Legyen a poesis szükség és szava tetté váljon. Ugyanezen gondolatok vannak kifejezve „Hugo Victor mint drámaköltő“ című rövid elmetuttatásában is. Hugo Victor hatott a korra; ő volt, ki a drámát reformálta; mert a drámának is népszerűnek kell lenni, mint volt az a görögöknél,

azaz olyannak, hogy a népre hatni tudjon. Valóban a költészet engedett a korszavának, a hőskölteményből lett a regény, s a dal is megérté a kor fájdalmait, csak a dráma veszteglett még. Hugo Viktor tette a drámát azzá a mai korban, mi a görög dráma volt a maga korában, s ennyiben ő „a görög tragoedia felélesztője.”

„Nincs törvény minden költőnek szeghetlenebb, mint az, hogy magát érthetővé tegye, s valamint a nyelv már egy hazába szorítja hatását, úgy vannak korlátjai gondolatainak is, melyeken mihelyt túlhág, csak magának énekel s talán a jövődőknek. Ön korának használni szebb s biztosabb s erre iparkodjék a művész.”

Ez az elmélet a költés és az élet szükségképi viszonyáról jusson eszünkbe Eötvös minden műve olvasásánál s legyen útmutatás az álláspontra nézve, melyről őket megítéljük. Ha az emberiség jajkiáltása hangzik füledbe, ne merülj el költészetteddel a csillagok világába; hangozzék énekedből hatni tudó hangon, hogy itt meg itt, nézzétek, sebek vannak; jertek ti emberiség orvosai, kiknek érző szív ver kebletekben, oldjuk fel e sebeket az emberi rossz kötelékek szorításából s gyógyítsuk, ápoljuk őket, kinek mint adák az istenek.

Nem elítélése ez elmélet a classicismusnak, mely alatt Eötvös csak a görög (s nem egyszerűsmind a római) költészetet érti. Sőt azt véli Eötvös, hogy a görög költésnek éppen megvolt az a vonása, mit feltétlennek tart, t. i. hogy szükség volt, mely a népből forrt ki érzésekben és eszmékben s a népre vissza is hatott, megfelelvén a görög nép szellemi szükségeinek. Nem mondhatni

ugyanazt már a római, jó részben utánzó költészet-ről s még kevésbbé azon költészetről, mely a halott római (illetőleg görög) classicismust galvanizálni akarva, egy, annak többé meg nem felelő korba akarta átültetni s ráerőszakolta a korszellemre, mely más eszmék s vágyakért hevült. Ez helytelen visszaélés a költéssel. Értse meg a költő korát s legyen azzá nemzetére nézve költészete, mi a görög népre nézve a görög költészet volt, t. i. legnemesebb érzéseinek, legnagyobb eszméinek a nekik megfelelő, emberileg lehető legszebb formába öntése s ezáltal több lesz nemzetének mint csupán mulattatója: vatese lesz. Ez talán nem lesz állítása a költészetnek, hanem felmagasztalása. S nevezzék aztán a műítészek ama napfényes görög költészetet classicismusnak, mely szó alatt hova-tovább bonyolultabb lényeket kezdenek érteni, s nevezzék aztán ezt romanticismusnak, mely alatt hova-tovább zűrzavarosabb lényeket magyaráznak: de értsük meg csupán azt a szavak magyarázgatása helyett, hogy akkor közelíti meg, vagy éri utól valamely kor költészete a görögökét, ha annak nem formalismusát másolja; hanem lényegben törekszik azzá lenni, mi a görög költészet a görögöknek volt. S valóban egy költeményért, mely korunknak énekel, egy költeményért, melyből korunk öröme vagy jajszava kiált felénk, egy költeményért, mely korunk szellemét megértve, annak legmegfelelőbb formáját mutatja: szívesen odaadjuk azon összes dicsőségét a görög költészetnek, hogy némely költőnknek sikerült formalismusát elsajátítani.

Ezen nyilatkozatok végre is a legfontosabbak az Eötvös drámaírói működésében. Eötvös

nem született drámaírónak. Egyszer sokkal több volt érzése s messzebb kiterjedő, hogy egy dráma szűk, habár mély partjai közé tömör erővel betudta volna szabályozni. Tuláradt mindegyre. De másfelől nem is értett a hatások és erők amaz összpontosításához, mely sehol sem szükségesebb mint épen a drámában, hol minden egy célra s egy időben tör, hol mindenki rövid szóval és mégis hatásosan, mégis felismerhetőleg jellemzi önmagát s nem jellemeztetik. Eötvös egyénei egyébként őszinték, többnyire elmondják magukról, hogy milyenek, s ezen vallomások drámáiban meglehetősen naivak; de nincsenek belső kapcsolatban cselekedeteikkel, mint regényeiben, hol az ilyen vallomások a regényírónak bő terű jellemzései, ki nem siet, mert nem kell sietnie; hanem terjedelmesen magyaráz, részletesen fejteget. Eötvösnél a jellemzés nem egy-egy szó, mely a lélek mélyéből fakad az ajkra röppenve: hanem terjedt leírás, melyben az egyéni természet bonckés alá vétetik s a beszélgetés nála jóformán csak az élénkítés egy módja s épen vígjátékai az élénkségnek úgyszólva hajhászása által tűnnek ki. E vonások jellemzik „Éljen az egyenlőség“ című vígjátékát is, melyet 1840-ben már előadtak, de csak 1844-ben jelent meg az Aradi vészlapokban. Itt szólunk e darabjáról is Eötvösnek, hogy egy helyt álljon szemünk előtt mint drámaíró. Ez is iránydarab s megfordított képben van feltüntetve azon ellentét, mely akkor sok ember beszéde és belső meggyőződése közt létezett. Nagyszerű volt a liberalismus s azt negélyezték sokan belső meggyőződés nélkül. Két érdekes dolog tűnik itt fel, az egyik az, hogy a darabban mindenki az egyen-

lőséget hirdeti, de belsejében mindenki rangja előítéleteitől megszabadulni nem tud. A másik az, hogy egyedül a szerelem érdektelen a világ előítéletei iránt s a rangkórságot nem ismeri. S Eötvös ez utóbbinak győzelmét tünteti fel az előbbi előítéletek felett. Eötvös a rangkórságot nemcsak legyőzeti e darabban, hanem nevetségessé is tesz is az nemcsak az által lesz nevetségessé, mert kudarcot vall: hanem nevetségesnek van feltüntetve önmagában is. E tekintetben úgyszólván a körülmények szerint ki van merítve a dolog, a mennyiben felfelé mindenki egyenlőséget proklamál, lefelé göggel tekint magasabbnak hitt helyzetéről. Így az alispán lenézi az ügyvédet s fiának nem akarja adni leányát. Perföldi lenézi ügyvédtársát, mert az ügyvédek sem mindegyenlők. Az alispán huszárja összevész a gróf inasával szintén épen a rang miatt. A szobaleány apja külvárosi kalmár s nem akarja odaadni leányát egy szabólegénynek. Abrányi gróf szintén szabadelvűséget hazud, de a praxisban mégsem adná oda leányát az alispán fiának, kivel azonban jó viszonyban él. Elég az, hogy a szerelmesek összekelnek s a szülők, kénytetve bár, belenyugszanak s meg van a kibékülés. A darab nem jár mélyen, de szerkezete jó s menete élénk. Egyike jobb vígjátékainknak. Jellemei között van már rokonszenves is s ilyenek a szerelmes párok. A szerelem oly érzés, mely ezerszer ismételve is mindig új s mindig vonzóvá teszi birtokosát. Leggyengébb a gróf jelleme, mert nem világos. Nem adná oda leányát az alispán fiának, de tudva e viszonyt, mégsem akadályozza meg. Ő maga részt vesz a cselben, hogy az alispán leánya titkon megesküdjék a

Perföldi fiával, de nem oly buzgalommal, hogy leánya összekelését meg ne akadályozhatná, holt rá figyelmeztetve van. S még hozzá e tétlensége sincs indokolva, sem mint jellemvonása nem szerepel. Általában fontosabb e darabnál az irány, mint a művészi kidolgozás s innen van, hogy már elavult. Érdeme különösen az, hogy egyenesen társadami életünkből volt merítve s így Eötvös hű maradt elvéhez s így ad e vígjáték is egy vonást Eötvös költői jellemének kidomborításához. Érdeme az is, hogy concret viszonyokat tárgyal, a szempont nem magas, de világos, nem mély, de határozott s a mit Eötvös akart vele, azt elérte.

II.

Eötvös nagysága külföldi utazásától keletkezik. Tapasztalatokat szerzett, látkört nyert. Innen számítható azon emelkedett álláspont, melyet a politikában mindig elfoglalt, melyről nem Magyarországból ítéli meg a külviszonyokat; hanem a külviszonyok álláspontjáról tekint hazánk beléletére. Oly magaslat ez, melynek birtokát maga Széchenyi is büszkén emlegette.

Apja még mindig remélve, hogy fia kedvet kap a hivatali pályára, új kísérletet tett vele, mire gyarló anyagi viszonyai is ösztönözték. De nem sikerült. Kineveztette ugyan a tiszamelléki kerületi táblához tiszteletbeli közbíróvá; de Toldy szerint üléseire alig járt el s komoly buzgósággal állását nem vette gyakorlatba. E pár évet a 40-iki országgyűlésig részint Pesten, részint Sályon, Borsodmegyében töltötte. A Karthausi szent fájdalma tölté el lelkét az európai társadalom

romlottsága felett, melynek tapasztalatait Franciaországban szerezte s az emberiség szent ügyére fordította tekintetét, melyre nemes ösztönt Angliában nyert. Emberszerető lelke a társadalmi nyomor jelenetein indult meg s első fellépte a politikai pályán egy e téren látott sebre sürgétt orvosságot. Ugyanolyyszerű érzés vezette tolát, mely a „Karthausit“ iratta meg vele. Értem a börtönrendszer érdekében írt műveit. Általános volt egyébiránt e tárgyban az elmaradottság érzete. Schedel Ferenc (Toldy) még 1830-ban megpendítette ez eszmét a Tudományos Gyűjteményben, Friedrich lélektani tára ismertetésében. A külföld figyelme is ráirányoztatott a szabad Amerika emberszerető javításaira. Beaumont és Tocqueville egy munkát írtak e tárgyban, alkalmazva Franciaországra s ennek ismertetését adta Toldy a Tudomány-Tár III. kötetében, 1833-ban. 1834-ben jelent meg Bölöni Farkas Sándor „Utazás Észak-Amerikában“ című munkája, mely X. fejezetében ismerteti röviden az amerikai kettős büntető rendszert. E mű kitüntette az akadémia nagy díjával, általánosan magára vonta a figyelmet s a börtönök javítása népszerű eszme lőn. Ettől aztán Abauj, Arad, Komárom, Vas, Nógrád, Gömör és Pest megye új dolgozó házakról gondoskodtak s Borsodmegye is egy jó terv elkészítésére választmányt nevezett ki, melynek Eötvös és Szemere Bertalan is tagjai voltak. Ennek két nevezetes munka lőn eredménye:

1) Eötvös munkája: Vélemény a fogházjavítás ügyében, ns. Borsod vármegye ebbeli küldöttségéhez. Pest, 1838. (5 tervvrajzzal.)

2) Szemere munkája: Terve egy építendő

javító-fogháznak a magányrendszer elvei szerint. Kassa, 1838. (Egy tervrajzzal).

Mindkét munka Amerikából veszi az ösztönt s az elvet a börtönök javítására. Mindkét mű kitűnő s mindkettő nagy figyelmet ébresztett. Eötvös munkája költőibb, alaposabb, messzibb tekintő, Szemerée rövidebb, tömörebb s gyakorlatibb.

Két rendszer volt akkor Amerikában, mely nagymértékű csodálatot idézett elő, az egyik az auburni (Newyork államban), mely éjjel a foglyokat magányosan záratja el s nappal közösen dolgoztatja; de a legszorosabb hallgatás által különzi el az egyest, hogy társai rossz befolyásától megóvja. A másik, kevésbé elterjedt rendszer a magán rendszer, mely csupán Pensylvániában és New-Jerseyben létezett még akkor s ennek alapja a munkával kapcsolatos teljes magányosság.

Eötvös az első, vagy hallgató rendszer előnyeit védi nagy alapossággal s a magán rendszert csak a nagyobb bűnösökre alkalmazná. Ez a mód olcsóbb is.

Szemere csupán az erkölcsi javítást tartván főnek, tehát a magán-rendszert pártfogolja, mert ez a szempont csak ez úton érhető el.

A hallgató rendszer előnyeit Eötvös gyönyörűen tudta védeni s ez is jobb mint a vegyes elzárás, melyből hiányzik az, mi a büntetés főcéljainak egyike, t. i. hogy megóvja a bűnöst az érintkezés általi romlástól. A vegyes elzárás a foglyok erkölcsi végmegromlásának kútfeje. Azonban az erre való alkalom nincs elvéve teljesen a hallgató rendszer által sem s ez az ok, miért a mai büntető jogászok a magán-rendszer

mellett nyilatkoznak s ez mindinkább terjed a civilizált államokban.

E munkáknak s hatásuknak lett eredménye az, hogy az 1840-iki országgyűlés a börtönök javítását célul tűzvé ki, az 5-ik törvénycikk értelmében országos választmányt küldött e tárgyban véleményadásra, melynek teendője volt egyzersmind az 1827-iki országgyűlésről kiküldött orsz. választmány büntetőtörvény javaslatának is átdolgozása. E választmányba a főrendiház részéről Eötvös is tagul választatott. Ebbeli szereplésének eredményeképen az előbbi munkájában kifejtett elvek alapján egy új, terjedelmesebben kidolgozott művet írt Lukács Mór barátságával együtt „Fogházjavítás“ cím alatt 1842-ben.

Jelen volt 1838-ban az örök emlékezetű pesti árvíznél a fáradhatatlan tevékenység oly jeleivel, hogy Pest vármegye névszerint kiemelte őt azok között, kik iránt Pest városa hálával tartozik. Nem pihenhetett, nem tudott hideg maradni, mikor egyesek szenvedéseit látta; mert érezte, hogy egyesek szenvedéseit enyhítheti ő, az egyes is, csak országok szenvedései kívánják eszközül egy egész nemzet jóakarátát, buzgóságát.

Emberszeretetének tanujele első nagyszerű és már világhírű munkája „A Karthausi“ is. A pesti árvíz alkalmával, hol annyin vesztettek mindent, nagyon károsult volt Heckenast Gusztáv ifjú könyvkereskedő is. Ennek érdekében 1838. ápril havában egy felszólítást adott ki a magyar írókhoz, hogy ingyen munkáikkal segítsék őt, hogy Heckenast javára egy szépirodalmi gyűjteményt adjon ki. Így jelent meg az „Árvízkönyv“ 1839—

40-ben 5 kötetben Eötvös szerkesztése alatt, s ebben nyomatta ki nagyhírű regényét. E mű, hajól vettük észre, az egyén helyzetével foglalkozik a társadalomban s szép vonás, hogy a társadalom egy egyéne hasznára szolgált megjelenésével. A mű kétségtelenül Eötvös utazási tapasztalatainak eredménye s Eötvös ezt egy tervezett útleírás helyett írta.¹⁾ Van benne egy és más azon tapasztalatokból, melyek az utazó benyomásainak jeleit mutatják s utolsó fejezete e regénynek meg is jelent már előbb „Sz. methodista temetés“ cím alatt a Társalkodó 1838. folyamában. Alig jelent meg belőle az első közlemény, magára vonta az olvasó világ figyelmét. Olvasták, bírálták s a kik szerették is, irányáért, hatásaért elítélték. Pulszky hagyja fenn,²⁾ hogy Széchenyi s Wesselényi nem szerették, hogy a nemzet szellemét elpuhítja s olvastam kritikát azon korból, mely „kórházi styljáról“ tesz említést. Főleg hibája volt, hogy nem úgynevezett időszerű, tehát nem politikai s nem magyar tárggyal foglalkozott. Baj volt, hogy messze látott s mélyen nézett. Annyi bizonyos, hogy fejezett ki e regény valami olyat, mi akkor a levegőben volt. Magyarországon szava sem volt ennek jó addig, Eötvös kétely-nek nevezte s a nevezet elterjedett. Telve volt tehát utálattal a kor önmaga és kételylyel a jövő iránt s Eötvös e hangulatnak, mely saját hangulata is volt, mély és meleg hangot adott s innen e regénynek nagy népszerűsége főleg az ifjúságnál mind maig; mert ki az, kinek ifjúságában ha-

1) Az akkori lapok írták is, hogy Eötvös egy nyugot-európai útleírason dolgozik.

2) Életem s korom, I. 180.

sonló hangulatú reflexiói ne volnának! Ki az, ki ne érezné az úrt eszményei s a valóság között!

Mi inkább e könyv? Regény-e vagy egy tapasztalt szem éles látású kritikája a társadalomról? Emelkedett világnézlet-e mi benne van, vagy ifjúí világfájdalom? Csengery szerint „oly fényesen lépett fel e műben a költő, hogy nem láthatták benne a philosophot.“ Pap Endre egy Csengery által is idézett gyönyörű epigrammában mond róla ítéletet:

„Bánatnak könyve, kár, hogy nem regény;
De nincsen benne egy szó költemény.
Ez századunknak életírása,
A társadalom jalkiáltása.
Nagy műveltségünk kétségbeesése,
Itt van korunknak egész szenvedése,
Melynek számára nincsen boldogság,
Mert fáj nekünk a fennálló világ.“

Elmondjuk, hogy mit olvastunk ki e műből. Nem tartjuk tisztán regénynek, erősebb kritika s fájóbb valóság, hogysem az lehetne. Nem tartjuk tisztán bölcselő-kritikai műnek, költőibb, szeretőbb kedélylyel van írva, hogysem az lehetne. A mű cselekvénye Franciaországban foly le, részben egy főrangú ifjúnak önéletirata, melyet barátjához intéz, részben naplója. E főrangú ifjú Gusztáv, egy a sok csalódás miatt meghasonlott kedélyű; de nem kiégett szívű karthausi szerzetes, ki a szerzetbe megpihenni tért. A mit elbeszél, azt mind megérte és átélte; és saját élete s szenvedései szerint ítéli meg a társadalmat, mely őt e sorsra juttatá, melyben nincs már többé semmi óhaja, csakhogy kibéküljön önmagával s megnyugvást találjon a hitben. Szerető kedélyű,

reménynyel telt nemesen érző ifjú volt, kit már gyermekkorában fájdalmas események értek, melyek ez egy irányban érző kedélyét túlságosan érzékenynyé tevék. Már nyolc éves korában anyját veszté el.

Egy szegény koldusgyermekkel való találkozására nevelője önző fukarságával ismerteti meg. Neveltetése egy jezsuita collegiumban éppen azt nélkülözi, mit leginkább óhajtott: a szeretetet; s nem kell hinni, jegyzi meg ő maga, hogy a gyermek fájdalmai nyomtalanul mennek át lelkén. Apja hidegsége utóbb vallásos hitében ébreszt kételyeket s így tűnt el már is lelkéből 19 éves korában a gyermekkor boldog optimismusa.

De e helyett boldogsággal kecsegteti a küzdés, a pálya; még tanuló ifjúságában a baráti szeretet meleg érzése s majd a szerelem hő lángja vet lobot szívében. A gyermeki kor rideg szeretetlensége helyett bő kárpótlást ígér az ifjú kor boldogsága. Kiűt a juliusi forradalom, mely őt s barátját Avignonba találja s barátja Armand önző lelkesülése, hogy most alkalma érkezett az alacsony sorsból magát felküzdeni s Gusztávval egyenlővé lenni *ra n g r a n é z v e*: őt egyszerre az őszinte baráti szeretet álmából mint egy hideg csalódás ébreszti fel. A gyermek szívének első szeretete az ifjú első csalódását okozta.

Párisba megy, hová kedvese, Julia már előbb eltávozott. A nagy kör, melybe lépett, csak nagyobb és több oldalú csalódásokat okoz érzékeny lelkének. „Mint rossz hírekre lassankint szoktatjuk az embereket, hogy a lélek egyszerre lefűslyedjen nehéz terhe alatt: így bánik velünk a végzet, lassankint tanít emberismeretre, hogy

bírni tanuljuk a szörnyű tudományt; előbb egy ember csal, s a seb, bármi nehéz, kigyógyul, s szívedet megkeményíté héjagával; később többen tanulsz kételkedni, kedvenc eszméid egyenkint eltűnnek előtted, s elbírod, mert már kevésbé bízál; utóbb barátid elhagynak, s csak végre látod, hogy kedvesed is csalfa volt, és senkiben sem bízhatol a világon“. Ime az iskola, melyen átjutott lassankint. Dufey, a juliusi forradalom után felkapott aristokratia egyik példánya, mely a réginek csak hibáit vette át, de nem eredményeit is: megfosztja egyszerre kedvesétől és barátjától, míg másfelől saját önző szerelme szerencsétlenné teszi kedvesét, Juliát, Julia apját s maga párbajt vív Armanddal, melyben veszélyes sebet kap.

Felgyógyulása után hazamegy apjához, bejárja a szerelme által oly édes emlékü helyeket, megismerkedik egy kereskedő fiával, Arthurral, kiben más körülmények közé dobva ugyan, de másik énjét ismeri fel s vele utazni megy Olaszországba s bejárja utóbb egész Európát. Két évig bolyong, majd megint visszatér Párisba, hol a társadalmi élet zavaraiiba vettetik. Új célok után tör. Élete első szakaszában elveszett ifjú álmaiból a barátság és szerelem, de megmaradt a dicsőség és önérzet. Elhatározza, hogy a diplomatiái pályára adja magát; de ekközben tudomására jut annak, hogy azzal vádoltatik, hogy volt kedvesének Juliának vagyonát álutakon magának szerezte meg. Először kezdé érezni, hogy emelt fővel nem járhat a világban, mert íme megvetik: ekkor elkeseredve lemond hivataláról, melyre már ki volt nevezve s előle az egyetlen

menedék, a közélet révpartja is eltűnt s evvel apjától is örökre elválasztatott, kinek fiában már remélnie sem lehetett.

Egyet óhajtott most, a zajt, a lármát, mely eltakarja benső szavát keblének; egy új szenvedélyre vágyott, mely mámorából felrázza s ezt a kicsapongó életben kereste, mely ha kielégülést nem, de elszóródást nyújtott. Társai voltak: a már említett Arthur, egy hozzá hasonló kedély, hasonló tapasztalatok által sodortarva belé az élet ez undok zajába; Werner, egy Mephistoi kedélyű gazdag német, végre Lafard, egy fecsegő, aljas kéjenc, kinek szívében soha egy nemesebb érzemény meg nem szólal. Egy fogadás következtében „gaztettet“ követ el, mely végre önérzetétől is megfosztja. Álruhában megnyeri egy szegény varróleánynak, Bettynek szerelmét. E szerelem kezdetben boldoggá tevő; mert érezni kezdi, hogy személyes tulajdonai őszinte szerelemre ébresztették ez ártatlan angyali lényt. E csalódásából Werner hideg gúnyja ébreszti fel s bizalma elvész Betty iránt is. A kihűlt szerelem szívtelenségével hibát hibára fedez föl benne, miket Betty a valódi szerelem tetszeni törekvő modorával megerősíteni látszik. A végzet sajátos játéka folytán, mit részben gyengesége által zúdított a saját maga és Betty fejére, Betty megtudja, hogy elcsábítatása egy fogadás eredménye volt, miközben szívéen új fájdalom nyilallik át, midőn első szerelme ideálját, az egyetlent, kit még becsült, Juliát, elaljasodva látta meg újra s lelkében új oldalról utálja meg a társaságot, hogy egy ily nő önbűnén kívül elaljasodhatott. Arthurt a játék és bukás öngyilkossá teszik; Betty egy mély

szerelmet lehelő levelet írva hozzá, örökre elhagyja őt. Keresteti mindenütt, hogy hibáját jóvá tegye, de hiába; végre a Szajnából egy leány testét fogják ki, s a jelek szerint Betty holttestére ismer benne. Ekkor Gusztáv a megsemmisülés pontjára jutott. Gyilkosnak érezve magát, az öngyilkosságban akar menedéket keresni; de elhatározza, hogy élni fog s elviseli az életet mint büntetést. De a világban, a társadalomban nem maradhat; részben az undor, részben a vallásosság kolostorba viszik. Itt éli le utolsó napjait, naplót vezetve rólok. Keresi itt a nyugalmat, de nem találja s kétségbeesve újra az öngyilkosságban keres menedéket; de a De profundis vallásos hangjai meggyengítik töre erejét s ő él tovább kínosan vergődve a mult hatásai alatt, míg lelkének nyugalmit és hitét két dolog vissza nem adja.

Az egyik esemény, mely kedélyére átalakítóan, kibékítően hatott, az, hogy első ifjúságának barátját, Armandot feltalálja. Benne kialudtak a nagyravágyó szív nyugtalan lángjai; egy család kis körében nyugalmat és boldogságot élvez azon meggyőződéssel lelkében, hogy vannak ugyan küzdelemre ennél méltóbb célok; de boldogságot csak kis kör világa adhat s ez iránt tartozunk szeretettel, kötelességekkel; mert midőn kicsiny körünk iránt rőjjük le tartózásunkat, voltaképen az egész világtól nyert jótéteményekért vagyunk hálásak. Ez esemény visszaadja Gusztáv bizalmát a világhoz. Átlátja, hogy élete csak puszta téves küzdelem volt: „elején önös boldogságért, később, miután erről le kelle mondania, azért, hogy felejtve a multat, vigasztalást találjon.“ Átlátja,

hogy ő haszontalan és felesleges a világon, mert használni nem tud; életének legnehezebb vádjá, hogy jót nem tett, használni akar még, mert ez emberi hivatásunk. E vágy új reménynyel tölti el lelkét, a sz. Bernárd-hegyi kolostorba akar menni, hogy ott rójja le tartozását az emberiség iránt.

Egy van még csak, mi szívét nyugtalansággal tölti el kínos emlékei miatt: ez Betty sorsa. Feltalálja őt is s halálos ágyán a leány a kis boldogságért, mit szerelme által élvezett, szíve nyugalmit, hitét adja vissza Gusztávnak a megbocsátás, a kiengesztelődés vigasztaló hangjai által. Annyi évek után először tud Istenhez fel-emelkedni s lelke a halhatatlanság mély és örök emberi sejtelmével gazdagodik. Átlátja, hogy önző volt s hirdeti halálos ágyán megbocsátva és bocsánatot nyerve, kiengesztelődve és megvigasztalva, a Krisztus által kijelentett hit örök tanát, hogy boldogságot csak a szeretet ad, de nem az egyesekért való szeretet; hanem az emberiség szeretete s ez, az emberiség nagy egészéből minden egyest az egész iránt átható szeretet fogja előidézni a szabad emberek egyesülését. Azon közérzés ez, mely az egyeseket nem letapodni, hanem szeretettel felkarolni fogja, mint a nagy-embertest egy tagját s így az egész emberi nemnek öröme és bánata, közös lesz.

Gusztáv halálos ágyán a már-már elröppenő lélek divináló erejével és látókörével túltekint a saját egyéni fájdalmai szomorító, lesújtó teréről az emberiség egészének küzdelmeire s a múlt és jelen vívmányait biztatóknak hirdeti a jövőre nézve. „Oh az emberiség elfogja érni magas cél-

ját“. „A jó győzni fog e világon.“ „Reméljete-
 ifjak“. „S ha netalán napok jönnének, hol szí-
 vetek, elfáradva annyi kínzó tapasztalás után,
 kételkedni kezd; ha erőtok a nehéz pályán, mely-
 nek célja mennyivel tovább jártatok, annyival
 messzebbre száll, ellankadott: akkor gondolatok
 reám, s életemnek emléke őrizze meg önösség-
 től lelketeket; bús napjaitok el fognak mulni; a
 világ fájdalmát kedveseitek ölelései, kedveseitek
 sértéseit a világ ki fogják pótolni, csak az
 önösnek nincs vigasztalása a földön.“

Szükségesnek tartám a Karthausi főszemé-
 lyének életét a regény szerint emígy előadni.
 Nincsenek még róla, előállításáról oly mértékben
 szemünk előtt az adatok, hogy ezek teljes vilá-
 gosságba helyezték előttünk, hogy mily körülmé-
 nyek készítették Eötvöst egy ily regény megírá-
 sára, s a hozzávetések mindig bizonytalanok. Úgy
 látszik valóban, hogy sok van Gusztáv jellemé-
 ben, mit Eötvös magából meritett, sőt a helyze-
 tekéből is nem egyet átélt maga is. Így nevelte-
 tése, csalódásai gyermek és ifjú korában, any-
 jának kora halála, idegenkedése a hivatali élettől
 mind olyan vonások, melyek Gusztávban is fel-
 találhatók. A tapasztalatok pedig Eötvös saját
 tapasztalatai, melyeket útazása alatt szerzett. A
 Karthausi tehát egy szerencsétlen ifjúnak törté-
 nete, kit a körülmények nagyobb körbe helyez-
 nek mint emberi természete megbírná, s e miatt
 csak szenved. Ez alakban Eötvös részben magát
 rajzolja, részben nem; de általa adatja elé azon
 tapasztalatokat, melyeket maga átélt. Sokszor
 összehasonlíták Gusztávot Wertherrel, Moor Ká-
 roly alakjával s még több más hasontárgyúval.

Mindezeknek van bizonyos közös vonásuk. A nagy szellemek ifjúkori tapasztalatai a romlott világ s egyéni eszményeik összeférhetlenségéről jóformán azonosak. Azonban Wertherben több a költészet s kevesebb a bölcselem. A nagy eszme, mi benne ki van fejezve, inkább beléolvastatott a magyarázók által, hogysem belőle olvasták volna ki. Eötvös nagyobb bölcselő. Moor Károlylyal össze sem vetjük, az egész hasonlítás úgy is meddő. Ez is romlottnak látja a társadalmat; de maga akarja megjavítani természetellenes úton s elbukik. De a mit Moor Károly lát a társadalomból, az nagyon kicsiny. Werther tisztán egyéni fájdalmak súlya miatt lesz öngyilkos, mert vágyai s akarata nem állanak összhangban. Gusztáv részben passiv lény, kit azonban nem csupán egyéni szenvedései, hanem az egész világ romlottsága keserítnek el: míg végre az emberiség egészére vetett megtisztult tekintete kibékíti a világot, az emberiség sorsával s megnyugodva száll sírjába. E megnyugvás bölcselmi összhang keresés eredménye s magának Eötvösnek magas látóköréről való meggyőződése, melyet addig a részletek vizsgálatában megtalálni nem tudott, hiába futotta be vágytelt kebelével Európát. Lehet, hogy Goethe költőibb, de Eötvös bölcselőbb és igazabb. És ámbár Gusztáv ilyen egyéni és egyetemes tapasztalatok központjává van állítva, még sem csupán fogalom, nem csupán elmosódó lény; hanem valóságos egyén, ki a maga módja szerint küzd és bukik és meggyőződésre jut. Eötvös olvasta a Faustot már, mikor e regényét írta, említi is egy helyt. Faust mély világnézlete tetszett neki. A tudás végtelenségét óhajtja

ez s csak kételyekre jut, melyek miatt aztán az anyag benne túlsúlyra kap s élvezetekben keres kielégülést, de csalódik s visszatér Istenhez, honnan elszakadt. Ily magas és bölcselemi Gusztáv álláspontja is; más úton elszakadva, más, a modern társadalom viszonyaiba dobva olyszzerű tapasztalatok után ép úgy visszatér a hit megnyugtató s boldogító karjaiba, mint Faust. Nem a Faust egyéniségét, mely küzdő, drámai, találok rokonnak a Gusztávval, mely passiv és érzékeny. inkább reflektáló, mint szilárd: hanem a felfogás eszméjében, mely átlengi a két művet, van valami rokon. Mindkét nagy költője az emberiségnek magasra emelkedett. Goethe a tudás végetlen világába mélyed s hőst azon convulsiókban tünteti föl, melyeket a tudás megnyeréséért folytat s a pusztaság érzete, hogy oly magasan áll, hová emberek őt nem követhetik, de a mindent tudáshoz képest mégis oly alant, őt az ellenkező végletbe dobja. Eötvös hőse a társadalom zavaraiiba merül, meggyőződést keres magának a szerelem, tapasztalás, dicsőség, élvezet utain, de csak csalódik s kimerül. De mindkettőnek hőse megéri a vigasztaló 5-ik felvonást; a kibékülésnek, az édes megnyugvásnak, a visszatért hitnek ama boldogító perceit, melyek kárpótolnak egy egész élet kárba ment küzdelmeiért. Eléri mindkettő, a mit keresett: a meggyőződést, hogy a küzdelem nem hiábavaló. Más úton ugyan ez a tanulság van kifejezve Madách nagy művében is. És mégis különös az emberek ítélete.

Még gyermekkoromban hallottam oly ítéleteket, hogy a Karthausi a kétségbeesés költészet, mely az ifjakat öngyilkosságra vezeti. Va-

lóban rossz lett volna, ha mindazok öngyilkossokká lesznek vala, kik elolvasák. Mondták ugyanezt Goethe Wertherjéről is. Valóban Wertherben a megnyugvás, a kibékülés hiányzik. Ez itt lehető is, mert egy egyén küzdelmeiről lévén szó, hiányozván amaz álláspont, melyről Eötvös világítéletet tart, nem költői sem bölcselői követelmény az. De Eötvösnél ennek mellőzése hiba volna, mi Goethénél művének szelleme miatt természetes. Goethe e művében ifjúkori eszményeitől válik meg, Eötvös a XIX-ik század skeptikus bírálója, kinek álláspontjáról kétségbeesést hirdetni nem szabad, sőt nem lehet; csak egy meggyőződésre juthat, s ez az, hogy az emberiség nem hiában él és mégis csak fáradoznia kell. Wertherben egy egyén hasonlik meg a társadalommal s öngyilkos lesz; a Karthausiban is egy egyén hasonlik meg a társadalommal; de áttekintvén az egész emberiség életén, megnyugszik a jövőben. Így értve, bizony Eötvös nem a kétségbeesés apostola. Hogy is lehetett volna Eötvös azzá, ki a keresztény civilizáció jövőjét vatesként hirdette, s okait e hitének oly kimerítő meggyőződéssel tudta előadni. Vagy lehet, hogy csak ez egy munkájában az. Vegyük, hogy ez igaz; de ha Eötvös a kétségbeesést mint egyetlen eredményt hirdeti e munkájában, akkor összes élete, gondolatai s érzései mérhetetlen árja egy óriási tiltakozás e mű ellen: vagy pedig nem azt hirdeti s akkor összes működésének e regény csak előjátéka. Valóban Eötvös nem tartja jóknak a korabeli európai társadalmakban tapasztalt viszonyokat, jelenségeket. Ezekkel egy tiszta, nemeslelkű, inkább ábrándjai, eszményei, mint a

társadalom szerint élni vágyó ifjú csak össze-
ütközésbe jöhet, s ez összeütközés eredménye
szintén nem kétséges, hogy rá nézve csak tra-
gikus lehet. De ha rossz egy kor társadalma,
rossz-e mindenik, mely emezt követi? Eötvös ezt
nem hirdeti s nem is hirdetheti. Nem az em-
beriség földön való életének hiú volta, hanem
csak ez egyetlen állapota fölött tart ítéletet. Nem
hirdet kétségbeesést, sőt inkább javítást sürget s
a mily mértékben rossz emez: oly mértékben hisz
a keletkező társadalmak javulásában, melyek
hova-tova az élet nagy s nemes felfogásán fognak
alapulni, melyek az egyesek nagy hivatását meg
nem bénítják; hanem szeretettel, kimélettel, gyön-
gédséggel ápolják; önző félredobással el nem ke-
serítik, de tért nyitva az egyesnek, munkássága hasz-
nát az emberiség közjára kamatoztatják. Eöt-
vös rosznak tartja a korabeli társadalmat, mert
az egyént ki nem elégíti, holott épen az egyéni
szabadságot hirdeti forradalmi által; sőt az
egyént már fejlődésében kifecamítja formái erő-
szakosságával s a kin e műtét nem sikerült, mert
átalakulni nem tud: akkor jaj neki, mert szeme
lesz s nem szemüvege s e tisztalítás megörjíti.
Mert vannak a Karthausiban oly egyének, kik nem
alkusznak meg a társadalom bűneivel s vannak
olyanok, ik megalkusznak. Ezek boldogulnak a
világi élet rendje szerint, azok elbuknak a tragi-
kai összeütközés rendje szerint, vagy még elég
jókor ébredve, nem várják be az elbukást, ha-
nem belőle kivonulnak. Felséges e műben kife-
jezett gondolat. Határozott szó e mű az egyén
mellett, melyben világosan kifejezve olvasható: a
társadalom nem csak némely, hanem minden em-

bernek való, benne minden egyénnek meg kell élni tudni. Oh te társadalom, hiába raksz magadra ezer meg ezer szövevényes cafrangot, nem fogsz boldogulni, nem fogsz előre haladni, míg az egyént ki nem békíted! Eötvös emberszerető lelke sóhajt felénk e regényből, mely kétségekkel telt el, de meg is vigasztal. Hogy tudott volna ő megbékülni a gondolattal, hogy egy egyén elveszhet tisztán a társadalom miatt! Hát csupán az, hogy ilyennek vagy amolyannak születtünk; hát egy nyomás az agyon, egy megmagyarázhatatlan hatás titkos működése, mely eredeti természetünk transformatióját okozza: elég ok-e, hogy mi e világon a karva is megélni ne tudjunk s az olyanoknak vagy félre kell vouulniok s mint remetéknek szemlélődni, hogy a világi élet árja mint foly el mellettök, nélkülök, holott isten őket munkálni és használni teremtetten, vagy pedig öngyilkossokká kell lenniök, hogy ne legyenek terhére másoknak és önmagoknak. Eötvös e mély, mindent megfejtő emberszeretetében van oka annak, hogy ő e regényt megírta és így írta meg, hogy élete összes irataiban mindig az egyént tartja szeme előtt s még államrendszerét is az egyénre alapítja.

Ez az, mit e regény eseményei és reflexiói által kifejezett alapgondolatnak tartok. Valóban nagy és emberi szív érzése lüktet felénk belőle minden lapon s költői is e mű, nagy mértékben költői, mert nem elvont, hanem emberi viszonyok; nem fogalmak, hanem egyének, hús és vérből és szívből álló emberek küzdelmei foglaltatnak benne. De bölcselmi is e mű, mert bölcs volt az, ki ily mélyen tudta korunkban az egye-

sek által érzett szenvedéseket feltárni, melyek egyre erkölcsi elaljasulást, másra szellemi tönkretűtést, másokra anyagi bukást hoznak. Nem boldogul e társadalom, míg az egyesek szenvednek s éppen miatta szenvednek. Nem boldogul e társadalom, míg az egész et tekinti csak, az egyes t bukni hagyja, csak mert formáihoz símulni nem tud. Nem boldogul e társadalom, míg csupán eszméket hirdet, de meggyőződésre jutni nem tud. S e meggyőződésnek abban kell állani, hogy a mindnyájunkat átható emberszeretet fogja megadni az egyesek boldogulásán alapuló nagy egésznek jóllétét s nem megfordítva. Az egész nagy tömegében elvesz az egyes s minél dicsőbb, ragyogóbb a színezet, mely az egész emberiség fölé, illetőleg egyes nemzetek fölé borul, salakjok mindig annál borzasztóbb, mely alámerülve sárban és piszokban turkál s a nyomort tovább adja nemzedékről nemzedékre. Hogy legyen boldog valamely társadalom, ha külön-külön egy tagja sem az? Ez az Eötvös által felállított nagy kérdés, mit elnapolni nem lehet sem eszmékkal, sem phrasisokkal. Eötvösnek erős hite van, hogy a társadalom meglesi a helyes utat, sőt folyton tesz előrehaladást e nagy kérdés valósítására. Ő maga hirdeti ezt regénye végén, de kifejezi a börtönrendszerről írt művében is, midőn így szól: „korunk legnagyobb érdeme, hogy emberszerető.”

A Karthausi egyébiránt az egyén nyomorait és szenvedéseit a társadalomban nem mutatja be sokoldalú jellemek által, sem a cselekvény nem nagyon változatos. Ez igaz, de azért azok bele vannak szőve a regénybe mint Gusztáv szemlé-

lődései, tapasztalatai s reflexiói. Ugy hogy el lehet mondani, hogy a politikától elkezdve nincs oly kérdése a társadalmi életnek, mely benne érintve ne volna, melynek kritikája mellőzve volna s mindez egy mélyen érző s az emberiség javát lelken hordozó egyén nyílt vallomásaiként van előadva s ezért nem terhelő. Ezért jegyeztük meg azt, hogy van e könyvben valami az utazásban szerzett tapasztalatok előadási módjából. Különösen jellemző erre nézve azon tény, hogy nincs e regényben semmi, a mire nézve és senki, a ki ábrándjaira nézve csalódásokat szüntelen ne tapasztalna. Ugy hogy csalódásokat feltüntető könyv ez. Majd nem bizonyos, hogy e folytonos csalódásokra a tárgyat Eötvösnek saját képzeletei az utazás előtt s kiábrándulása az utazás alatt, szolgáltatták. Innen van, hogy oly sokszor van kifejezve e könyvben azon tan, hogy minden remény csalódásokat okoz, minden csalódás új reményt költ s az emberi élet folytonos hullámozás a remény örömei s a csalódás okozta fádalmak között.

Ezek mellett bizonyára felesleges dolog a mű szerkezetét, az egyes jellemek alkotását részletekig aprózni. Eötvös e művében is többet akar nyújtani mint csupán élvezetes olvasmányt, neki nem csupán költői, hanem magasabb, az emberiség érdekeit szemé előtt tartó célzatai voltak e, mint minden egyéb művével is. Elérte-e célját e művével? Én azt hiszem el s nem szükséges tehát kidobva az író álláspontját lábaink alól, mely oly fenséges és magasztos, a kritika kicsinyességeivel szerkezeti s egyénítési hibákat keresni. Mindenesetre Gusztáv lehetne másforma,

Dufey becsületesebb, Julia okosabb, Armand szilárdabb, hogy boldogságát megérdemelje s így tovább még Betty ellen is lehetne kifogásunk, de ne feledjük, hogy a kép, mely előttünk feltárul: fenséges, melyben a forma részei, a nagyság miatt nem épen szabályosak s nézzük csak bizonyos távolságról, hogy áttekinthessünk rajta s akkor csak a szellemi nagyság dicső, hibátlan képén fog lelkünk csodálattal csüngeni.

A mű szerkezetére nézve két részre oszlik. Egyik fele s pedig a nagyobb fele Gusztáv önéletirata, másik része naplója. Amaz egyszínűbb, teljesebb, következetesebben van levezetve; emez töredékes, néha átmenetek nélküli a naplók természetete szerint jól vezetve a folyton új meg új benyomások szerint, melyek a mű végén egy nagyszerű kibékülésben s egy fenséges jóslatban olvadnak össze. Az első rész egy kihalt lélek bús elegiája; emez egy új életre ébredt, reményre gerjelt lélek megtisztult vallomása. Abban egy sokat szenvedett egyén rakja le tapasztalatait, vigasz nélküli fájdalmait, ebben egy magas látkörre emelkedett léleknek, az egyéni bajoktól megtisztult világos látomásai foglaltatnak. Egyik rész kiegészíti a másikat. Egyikből foly a másik s mi a végén hirdetett harmonia magasztos hangjain megnyugszunk, vigaszt, de lelkesülést is meritünk s emberi kötelmeink teljesítésében a Karthausi hatása alatt nem szegik meg szárnyunk, sőt új forrása fakad buzgalmunknak, hogy az egyén munkája, egyetlen mozdulata, mely az emberiség érdekében történt, el nem vész; hanem mint az anyagi világban hatás hatást kelt, munka munkát kelt s ki ennyit tett, emberileg eleget tett.

III.

Eötvös még 1835-ben megválasztatott a tud. akadémia levelező tagjának. Most már sikerrel folytatott és sokoldalúan fejteni kezdett pályája kezdetén sietett ez tiszteletbeli tagjává választani 1839. nov. 23-án s rá következő napon nagy lelkesedés mellett olvasta fel az akadémia ünnepélyes ülésében, a közönség osztatlan lelkesülése által kísérve, emlékbeszédét Kölcsey Ferenc felett. Vannak Eötvösnek ennél jelesebb emlék- és országgyűlési beszédei; de különösen két dolog az, mi e beszédét mindannyi felett kitünteti. Egyik a fiatal érzés közetlen nyilatkozása, melyben az ifjúság mindig páratlan; ez egyfelől saját életére visszatekintő vallomásokat csal ajkaira, másfelől párosul ama tisztelettel s rokonszenvvel Kölcsey iránt, melyet azokkal szemben szoktunk érezni, kik mély, állandó hatást gyakoroltak kedélyünkre az ifjúság első, határozott alakot még nem nyert hullámzásaiban; másik amaz erős, határozott nyilatkozás azok ellen, kik Kölcsey életének és pályájának tisztaságát kétségbe merték vonni rá-galmak terjesztésével. Eötvösnek mélyen fáj ez igaztalanság s önkénytelenül eszünkbe jutnak e ponton saját fájdalmai, melyeket a legújabb parlamenti harcok alatt az ellenzék gyanúsító sértései miatt érezett. Ő, ki mindig meleg részvétellel kísérte az egyesek anyagi szenvedéseit, kétszeres fájdalmat érzett a rágalmozás igaztalan hangjai miatt, mely a sírhantok alá nyúl s terhessé teszi az elpihentnek síri álmát. E beszéd Eötvös ajkáról szinte vallomás s jóformán alig beszéd, csupán vallomás s mint ilyen a legkiválóbb.

Eötvös életében ezután egy kis fordulat áll be. Az elismerés a Karthausi iránt lágymeleg volt, — s e miatt, mint Pulszky mondja (Életem és korom), kissé elkedvetlenedett. Félbehagyta tehát egynémely szépirodalmi terveit. Így például nem fejezte be svájci utazását, melyet mint Pulszky írja, még Eperjesen elkezdett, bárha részben beleszövé egy beszélyébe, melyet Vachott Sándorné adott ki;¹⁾ félbehagyta a még 1837-ben tervezett szomorújáték-cyclust is, melynek hőse a történelem Attilája lett volna. Egész buzgalmával most a politika felé fordult s míg ez irányban a hatást elég nagynak látta, csak itt működött; majd hatást összepontosítva akarván gyakorolni elveinek úgyszólván egyszerre óhajtván megnyerni a szíveket, kedélyeket és elméket, megírta második nagy regényét, a „Falu jegyzője“-t.

Azonban vegyük szemügyre a közbeeső jelenségeket és működéseit Eötvösnek, hogy lássuk minként folynak össze e szálak említett regényében.

Az országgyűlést megelőző heteket Sályon töltötte, de az országgyűlés megnyitásával megjelent a főrendi házban, hol azonban az 1839-ik évben alig szerepelt, mert a sérelmi vitában mint Széchenyi sem, részt venni nem akart; reformtervekkel foglalkoztak, Eötvös a kormányzás, emez az anyagi javítások terén. Kétségen kívül nagy várakozásban volt iránta mindenki. A nagy író, az emberszerető politikust, a társaság kedves tagját mindenki bámulta már; de a politikai, ellenzéki szónok még nem nyert babérokat.

Ismeretes az 1839-ki országgyűlés. Ismere-

¹⁾ Babérlombok. Pest, 1871.

tesek a nagy viharok, melyek az egyéni és szólásszabadság megsértése miatt folytak az alsóházban s a válaszok az alsó és főrendi ház között. A királyi proposíciók új törvények alkotását kívánták, az alsó ház nem akart ezek tárgyalásába becsátkozni, míg az 1836-ban elfogattak szabadon nem eresztetnek s a szólásszabadsági sérelem nem orvosoltatik. Felirat határoztatott azon záradékkal, hogy a királyi előadások tárgyalatni nem fognak, míg az országgyűlés ki nem egészítették s a szólásszabadság helyreállítva nem lesz; mert elkövetett sértéseket a létezett törvényeken, új törvények alkotásával eltörölni nem lehet. (Deák Ferenc). A kormány ily fontos, elvi kérdésben engedni nem akart; a főrendiház felirat helyett kegyelmi kérvényt kívánt felterjesztetni. Végre is annyit lehetett kieszközölni csupán, hogy az alsóház tárgyalni fogja ugyan az ujoncozásról szóló proposíciót; de a végzést fel nem terjeszti, míg a szólásszabadsági sérelem nem orvosoltatik. Az ügy ezáltal még bonyolultabbá lett. A főrendi ház a külön nézetek egyesített felterjesztését is javaslatba hozta, de ezt az alsóház nem fogadta el; mert oly válasz, mely mindkettő nézeteinek megfelelően, úgyse volt várható. Így folyt a meddő harc 10 hónapon keresztül. Az országgyűlés meddőnek ígérkezett. 1840. ápr. 22-én már az 5-ik izenet vándorolt e tárgyban a főrendi házhoz.

A főrendiház ez országgyűlés ideje alatt új, lényeges változáson ment keresztül. A conservatív tábor ketté szakadt; egyik megmaradt a szigorú kormánypárti nézetek mellett, másik, melynek vezére Dessewffy Aurél volt, bár mindig a kormány mellett állva, a mérsékelt haladást tűzte

ki céljául. Előállott azonban, mi még fontosabb volt, egy a jogfolytonosság és reform mellett harcoló szabadelvű ellenzék, melynek vezére az alig 30 éves mult, lelkében nagy szenvedélyeket s ezekhez méltó akaratot tanusító férfi, Batthyány Lajos gróf. Kitünt ez ellenzék vakmerő szónoklatai s rossz magyar beszéde által. Nem győzhetett ugyan a szavazásban soha; de legalább ostromolt és mondjuk, új aerát jelölt a felsőház történetében, melynek legalább a főrendi napló ezutáni megszerkesztését sikerült az ülésszak végén kivívnia. Ezen ellenzéknek a vezetője mellett legfeltünőbb tagja Eötvös volt. Szólott már néhányszor az alsóház nézetei mellett. Így különösen emlitsük meg egy emberbaráti érzést lehelő beszédét, melyet a zsidók polgárosítása érdekében tartott 1840. márc. 31-én és sikerült is ezek érdekében egynémi engedményeket kivívni az 1840-iki 29-ik törvényeikkben.

Eötvös különösen föltűnt az ellenzék tagjai között. „Gyöngé alkotású, alig 26 éves ifjú volt, finom, halvány arccal, melynek két setét, lelkes szeme ábrándosan pillantott ki a világra, míg az ajkon bánatos mosoly lebegett, melyen csak néha-néha vehette észre valami figyelmes szemlélő a gúny átröppenését... Magától érthető volt, hogy ily mélyen gondolkozó fő, ily minden magasztos és nemesért lelkesülő költő sehol máshol nem állhatott, csak a jog és szabadság előharcosai oldalán. De a finom húrú lant, melynek lágy zengése eddig oly hevesen ragadta meg a szíveket, elég erősen fog-e hangzani, hogy a politikai szenvedélyek viharában is érthető legyen? Egyelőre senki sem tudott erre felelni s feszülten vá-

rák az ifjú báró első parlamentáris föléptét “ 1) E hang elég erős volt!

Mondtuk már, hogy 1840. április 22-én a szólásszabadságról szóló felirat tárgyában az 5-ik izenet vándorolt az alsóháztól a főrendekhez. A főrendi ellenzék tömött sorokkal állott meg helyén. Batthyány nevök becsületére kérte és könyörgött a főrendi házhoz, hogy ne mellőzze tovább e feliratot. Eötvös egyik legértékesebb beszédében kelt védelmére a feliratnak. Hivatkozik a jövő ítéletére, a fennálló törvények szentségére, hogy fogadtassék el már e felirat, mely izgalomba tartja az országot s akadályul szolgál az országgyűlésnek. „Mert ne gondoljuk mélt. főrendek, hogy királyunk kegyessége s törvényszékeink nagyobb engedékenysége a megcsönkült bizodalmat helyre fogják állíthatni. Míg a sérelem orvosolva nincs, míg az elvek fenmaradnak, míg a jelen eljárás csak a lehetőségek közé tartozik: a nemzet nyugodtan nem érezheti magát. A nemzetet nem kegyesség, csak törvényeinek szoros megtartása biztosíthatja.“ A nemzet egy új regeneráció küszöbén áll. Sohasem volt nagyobb szükség a bizalom visszaállítására a nemzet és kormány között mint most. Szólt azután még Széchenyi is. Mind megannyi új ostrom, mind megannyi új érv. Mind hiába! De a kormány ellenkezése is megtört. A nádor szavát adta néhány képviselőnek, hogy az amnestia megadatik a törvények felterjesztése után. Az alsóház ekkor engedett. A megalkotott törvények ápril 28-án felterjesztettek.

1) Falk M. Széchenyi és kora 107. l.

Az amnestia az elítéltekre 1840. május 1-én vegyes gyűlésben kihirdettetett.

Az országgyűlés egy nagy kiengesztelődéssel a kedélyekben a kormány iránt, szétoszlott.

Említettük már, hogy Eötvös ez országgyűlésen tagjául választott azon országos választmánynak, melyre új börtönök építtetésére tervkészítés s a büntető törvénykönyv-javaslat megserkesztése bizatott.

Még ezen 1840-ik év elején Szalayval kezefogva indították meg a „Budapesti Szemlét“ Heckenast kiadásában. Céljok volt kiváltképen politikai tárgyú tudományos értekezésekkel segítani a törvényhozást. S valóban a megjelent két kötetben csak két értekezés van, mely nem politikai tárgyú. E tekintetben mintegy folytatása, illetőleg pótlója akart lenni a Szalay által 1837-ben megkezdett, de a 3-dik füzetel megszűnt „Themis“-nek. Eötvös két hosszabb cikket írt belé. Az egyik „Szegénység Irlandban“ című, tervezett útleírásának egyik részlete lett volna, mely emitt önálló értekezés gyanánt szerepel. Eötvös mélyen megindulva szemlélte, hogy az angol nemzet politikai és vallásos önzése hova juttatta e másikat. Tanulságul írta e cikket a magyar nemesség számára, mintegy felhíva a figyelmet arra, nehogy nálunk is ugyanazon nemzettestben egyik osztály önzése oly sorsra juttassa a másikat. „Valamint azért tanuljuk a mult kor történeteit, hogy belőlök jelen állapotunkra találjunk oktatásokra: úgy néha jó határainknak körén is túlnézni, mert sok fekszik ott, mi reánk nézve talán jósolás“. Mély megindulással tekinti a nyo-

mor és szolgaság e népét; mert e szegénység és elnyomás lealázza idővel az emberi természetet.

Eötvös emberszeretetének s igazságérzetének tanujele másik értekezése: „A zsidók emancipációja“. Láttuk, hogy az országgyűlésen nemesen érvelt felszabadításuk mellett, s a kedélyek nem is voltak minden részvét nélkül. Pozsonyban, hol a zsidókat különösen gyűlölték, ugyanezen év nagy-csütörtökén a híres Albach Ferencrendi szerzetes zsufolt hallgatóság előtt tartott egyházi beszédet a felebaráti szeretetről, érdekelve a zsidók emancipációját is. Az országgyűlés törvénycikkeiben adott is nekik egynémely engedményt, s most Eötvös egész lelkesüléssel ír mellettök. Úgy találja, hogy a kik indulatoskodnak a zsidók polgárosítása ellen, kik panaszkodnak, hogy a kormány egynémely engedményt adott nekik, kik gúnyolódnak azokkal, kik a mult országgyűlésen mellettök felszólaltak: azoknál az előítélet frigybe lépett az önzéssel. Ismét egy nemes vallomást tesz Eötvös: „Ifjúságom első éveitől szívem feldobogott minden elnyomás ellen; gyűöltem a zsarnokságot inkább benső ösztönömet követve, mint mert a szabadság áldásairól még okok meggyőzőének s innen van, hogy a zsidók polgárosításának kérdése, még minekelőtte az hazánkban szőnyegre került, már egész figyelmet magára vonta“. A kik ellenzik a zsidók polgárosítását, a következő okokat hozzák fel e mellett: 1) a zsidók romlottak; 2) felvételök nemzetiségünket sérti s vallásuk miatt is meghonosítva nemzetellenes testet fognak tenni a hazában; 3) a zsidók polgárosítása a keresztyén népesség legnagyobb veszélye nélkül lehetetlen, mert érde-

keit sértik. Eötvös kimutatja ez okok tarthatatlanságát, élére állítja a kérdést, melynek legnagyobb akadály a utolsó ok; de hiszi, hogy századunk jobb szelleme végre győzedelmeskedni fog e tekintetben is. „Nem kiváltságok, hanem szabadság kell századunkban s ez nem létezhetik, ha nem köztulajdonunk s ha a szolgaság, — mely gazként könnyebben terjed mint gondolnók, — ki nem irtatik vég gyökereiben“.

Még ugyanezen évben egy fontos s Eötvös gondolkodásmódját feltűnően jellemző családi jelenet történt. Az eseményt részletesen leírja Pulszky Ferenc¹⁾ s ezért leghelyesebbnek tartom szavait idézni: „Bécsben ez időben (t. i. 1840-ben az országgyűlés befejezte után) pénzválság ütött ki, melynek legfőbb áldozata a Geymüller nagy bankház lett s ennek bukása következtében Eötvös Ignác, a tárnok. Ez mindig acquirált jószágokat, nagy részben hitelbe, főleg az ercsii uradalmat, melyet ideiglenes jogcímmel bírt, minden áron meg akarta örökíteni családjában, de a mint a pénzpiac állapota szorult s a hitel szűkölt, mindaz, kinek birtoka adóssággal volt terhelve, nem tarthatta fönn magát. Eötvös fiaival s az öreg Ullmannal közölte zavarát; az ügyes bankár természetesen azt tanácsolta, hogy a törvényengedte minden furfang felhasználásával s a birtokviszonyok összezavarásával oly állapot állítassék elé, mely időt engedjen az adósnak; mert ismervén a báró vagyonát, meg volt győződve, hogy nemcsak minden hitelező ki lesz elégítve, hanem a családnak is megmenthető némi szeré-

¹⁾ Életem és korom 193. l.

nyebb vagyon. Pepinek egyenes jelleme fölháborodott e terven, mit Ullmann észrevéve, e szavakkal fordult feléje: „Az ifjú báró pirul! az ifjú báró szégyenli magát; az ifjú bárónak nem lesz soha pénze!” s ő csakugyan még ugyanaz napon lemondott minden várható örökségről, nem akart résztvenni a furfangos eljárásokban, elvitte könyveit s egy támlásszéket s elhagyta atyai házát. Treforthoz költözött át, régi jó barátjához s ennél élt szerényen másfél évig.“

1841 újévén indult meg Kossuth Lajos szerkesztése alatt a Pesti Hirlap (Landerernél). Óriási feltűnést keltett minden irányban gyújtó vezércikkei miatt s főleg, mert vidéki s megyei tudósításai által úgyszólván központjává lőn a nemzeti mindennapi érdekeknek. Kossuth minden határozott terv nélkül, de csodás hatással izgatott; s főleg mert lapja egyedüli volt, a figyelem nem volt megosztva. Ellenfele a „Jelenkor“ nem gyakorolt számbavehető hatást a nemzet nagy tömegére. Kossuth ellenlábasa volt Széchenyinek. Leglényegesebb pontja volt köztök az eltérésnek magokban az elvekben az, hogy Széchenyi a törvényhozó és végrehajtó hatalom bizonyos centralisatióját kívánta, mert az erőközpontosítás mindig kedves eszméje azoknak, kik nagy tevékenységet óhajtanak kifejteni az anyagi érdekek terén; Kossuth a megyerendszer fentartása s hatásköre bővítése mellett izgatott. Ennek okai személyes vonzalmak voltak a megye iránt, melynek gyűléseiben első szónoki diadalait nyerte; de másfelől a megyék statutárius jogától sok haladást is remélt s végre a megye ellen fellépni még akkor senkinek sem jutott eszébe. Azonban a mi

különösen elválasztotta Széchenyit Kossuthtól, az a „taktika“ és „modor“ volt. Széchenyi most már aggódott, féltette a visszaállott összhangot a kormány és nemzet közt. Kossuth agitált, Széchenyi tollhoz nyúlt ez ellen s mire a Pesti Hirlap 2-ik negyedét kezdé járni, megjelent tőle egy vaskos könyv a „Kelet Népe“. Első nagyobb műve a „Stadium“ óta. A könyv híven van írva, Széchenyi subjectív s magasról, általában széttekintő modora szerint, melyben nem a dolgok microscopikus vizsgálata, de nagy látkör vehető ki. A munka hatása ellenkező lett mint célozva volt. Megbíraltatott keményen, szétszedetett legapróbb részleteire az, minek csak mint egésznek volt határozott élete s kisütötték, hogy nem alapos, nem is igazságos s a szerző megítéltetett és elítéltetett. A mű egész irodalmat szült. A látszó igazságtalanság, mit a „legnagyobb magyar“ Kossuthon s lapján elkövetett, nyilatkozni készté Eötvöst is, ki mindig szívesen harcolt a jogtalan támadás ellen s megírta „Kelet Népe és Pesti Hirlap“ c. röpiratát 1841-ben. Vörösmarty az Athenaeumban névtelenül bírálta meg Széchenyi művét. Dessewffy Aurél cikksorozatot indított meg, Kossuth egy más röpiratban élesen utasította vissza a vádakát. Azon korban is legjelentékenyebbnek tartották Eötvös nyilatkozatát. Nem kedvelte Kossuthot, de igaztalan támadást látván, védelmére kelt. A mű méltó Eötvöshöz minden tekintetben. Világosság, nyugodtság, őszinteség s tárgyilagos finomság jellemzik, mint Eötvös minden más iratait. Apróra szedi ez is Széchenyi munkáját s ítélete egyenes és nyílt. Világosan állítja fel a szempontot: „Hogy gróf Széchenyi István,

noha a haladás embere, sőt hazánkban megkezdője, a Pesti Hirlap ellen, mely szinte a haladás zászlója alatt küzd, felszólalhatott a nélkül, hogy előbbi pályájáról lemondana s csak a legkisebb következetlenséggel vádoltathatnék, — minden kétségen kívül áll; — a kérdés csak az: vajon a Pesti Hirlap adott-e okot e fellépésre? a pillanat, melyben élünk olyan-e, mely e fellépést szükségessé tevő? s vajon a mód, melyen az történt, olyan vala-e, mely a haladás, jogszerű szabadság és szabad discussió ügyét elősegíti?“

Ez hát a kérdés: volt-e Széchenyinek oka, szükséges volt-e a fellépés s végre a mód megegyezik-e a haladás elvével s a vélemények szabadságával?

Elszigeteli tehát Széchenyi vádjait minden egyébtől, mi Széchenyi munkájában foglaltatik s egyedül arra szorítkozik, mit Széchenyi a Pesti Hirlap szerkesztőjében az ő álláspontjáról hibásnak lát s ez a taktika és módor. Eötvös a nála megszokott renddel szól tehát először a taktikáról és másodszor a módorról.

Széchenyi szerint a jó taktika Magyarországon kettőt tart szem előtt: 1) hogy az alkotmány nemzeti és haladó szellemű legyen; 2) hogy a teendők sorát önszükségeink szerint rendezzük el.

Az első ellen a Pesti Hirlap nem vétett. A második ellen vétett abban Széchenyi szerint, hogy: a) Napról napra új indítványokat téve, úgyis eléggé csekély nemzeti erőnköt szétدارabolja; b) külföldet utánzó javaslatai által oly útra vezeti a magyart, melyen célt érnie nem lehet, sőt melyen haladva, minden munka s fáradság

csak oda vezethet, hogy mintha piramis csúcsra állíttatnék, még azon kevés is, mi még fenn áll, porba dőlend.

Eötvös a lehetetlenségre vitel által cáfolja még az elsőt, a második vádra nézve felhossa, hogy melyek azok a divergáló ajánlatok, mik Széchenyi szerint porbadöntik a hazát. Ezek a következők: Mátyás szobra körüli fáradozásai — tömlőceink javítása iránti felszólalásai; — a kisdédóvó intézetek; — a hasznos ismereteket terjesztő társaság pártolása.

Az első tekintetében a Pesti Hirlap sohasem fáradozott. Az utóbbi három javaslat kezdeményezése pedig nem a Pesti Hirlapé s abban ép oly hibások mások is s az főleg épen ő, Eötvös, ki mindenik érdekében különösen buzgólkodott. Eötvös magára is veszi tehát e tekintetben a Széchenyi vádjait. „Keblembe nyúltam — írja Eötvös az 53-ik lapon —, mint azt a Kelet Népeinek tisztelt szerzője 190. l. javaslá, de biztossá tehetem a nemes grófot, — hogy bár én is egyike valék azoknak, kik a fennemlített javaslatokban s kezdeményekben résztvevének s azokat nemzeti ügynek tarták, — azon nyugodt meggyőződéssel vontam vissza kezemet a kebelből: hogy sem pezsgő vér, sem a szív pillanati felhevülése, sem mert épen kedvem csosszant valamit a közjóért cselekedni s egyszersmind kis halhatatlansági repkényt fűzni halántékaim körül, hanem csak s egyedül csak a fennemlített okok bírtak mind a fogházjavítási, mind a nevelési ügynek pártolására; s bár mennyire érezzem is, hogy ily nagy s fontos ügyek kivívásában személyes befolyásom csak csekély lehet, bármi fájdalomosan sejditem,

hogy e nagy következésű kezdemények, főképp ha oly hatalmas szavak, mint a tisztelt grófé, s ily elhatározottan ellenök nyilatkoznak, csak esély sikert szülendének, — míg ezen okok alaptalanságáról meggyőződve nem leszek, ez ügyek pártolását mindig kötelességemnek ösmerendem.”

A röpirat második részében rátér a Pesti Hirlapnak Széchenyi által megrótt modorára. A vádak e tekintetben négyfélék: 1) A szegényeket a gazdagok, a birtoktalanokat a birtokosok ellen ingerli; 2) minden felsőbbbséget gyanuba hoz és gyűlöletessé tesz; 3) a főrendeket, nemzeti s kiváltságos rendeket gyűlöletessé teszi a nép előtt; 4) minden municipiumot depopularizál.

Eötvös lelkiismeretes meggyőződése szerint vizsgálja e vádak alaposságát s kénytelen megvallani, hogy Széchenyi csalódott.

Nem Kossuth érdekében írta Eötvös e röpiratot! Nyilatkozik e tárgyban is: „Azon haza, melyet egyetlenegy Hirlapnak nem elvei, nem vétkes iránya, hanem egyedül elhibázott modorja sírba dönthet, azon nemzet, melynek vékony fonalon függő létét egy journalistának keze kettészakaszthatja, már nem él; s magyar hazánk, legyünk nyugodtan, erősebb alapokon épül.” (108. l.) Eötvös azt hiszi, hogy Széchenyi a Kelet Népet „minden szabad discussió”, „minden szabadabb időszakai sajtó ellen” írta s ez volt, mi leginkább felszólalásra bírta.

S kérdjük, ne lettek volna tehát Széchenyinek ennél mélyebb indító okai könyve megírására?

Eötvös azt hitte; s oly mélyen boncolta a könyv részeit, hogy az egésznek organismusa

nem tünt szemébe s avval mindenki úgy volt akkor s most mindenki máskép itél. Az Eötvös kritikája világos, cáfolatai megdönthetetlenek, ellenvetései őszinték és igazak s mégis Széchenyi könyvére nem találó kritika. Többről volt abban a könyvben s talán egyébről is szó, mint a mit belőle akkor még kiolvashattak. Mindenki tisztán vélt látni, de Széchenyi jósolt.

Ott elhallgat az egyéni vélemény, hol a történelem komoly muzsája osztja az igazságot.

A nemzet mint mindig, inkább szíve mintsem esze által vezettetett s ez jó is úgy, mert sok fővel egyet gondolni nem, de sok szívvel egyet érezni lehet; Széchenyi félt a lejtőtől s tán igaza volt.

Még ugyanazon év őszén (1841) összeült a büntetőtörvénykönyv elkészítésére kiküldött országos bizottság. Ez három albizottságra oszlott, melyek egyike az anyagi részt, másika a büntető eljárást, harmadik a börtönügyet dolgozta ki. Eötvös az első bizottság munkálataiban vett részt, melynek kivüle tagjai: Deák, Klauzál, Bezerédj s Pulszky voltak. Így készült el ama híres javaslat, mely eredetisége s egyszerűsége által a külföld figyelmét is magára vonta.

Ez időre esik Eötvös házassága, mi kissé visszavonulásra adott alkalmat s egyszersmind Szalayval egyetemben a részletes újítások s javítások helyett átalakító reformtervek értek meg lelkében. Nem lehet azt állítani, hogy Eötvös és Szalay egyedül jöttek erre a gondolatra, ámbár a külföldi alkotmányok tanulmányozása senkit sem szilárdított meg jobban elveikben. Eötvös maga is előharcos volt minden mélyen érzett fon-

tosságú, bárha részletes javítás mellett is. Azonban lassanként a nézetek tisztábbá, az elvek határozottabban körvonalozottokká lőnek az ellenzék kebelében is. Különösen befolyt erre azon vita, mely Széchenyi és Kossuth közt kezdődött. Az ellenzék eddig csupán ellentállott a kormánynak, ezután már célokat tűz ki valósításul. Különösen szükségessé tévők a nézetek eme tisztulását azon határozott cikkek, melyek, Desewffy Aurél tollából a Pesti Hirlappal szemben felállott „Világ“-ban jelentek meg, ki egy centralisalt, de szabadelvű absolut kormányrendszer mellett küzdött s éles bírálat alá vette a Széchenyi-féle tervezeteket, melyek sajátosan jellemzik a nagy Széchenyi egyéniségét; elítélte Kossuth theoriáját, mely a magyarországi rendszeren alapult s foederalismus fajta államtervezetet javasolt; de hirlapírói működéséhez képest természetszerűleg a napi kérdések foglalták el leginkább figyelmét. Eötvös és néhány elvbarátja a viták, a huzalkodások e folyama alatt erős, határozott meggyőződésre jutott. Meggyőződött Eötvös affelől, hogy régmúltunkban, midőn nemzetünk fénykorát élte, állami institutióink ép olyak voltak, vagy legalább hasonlók azokhoz, melyek alatt Európa többi népei éltek. Azok a jogviszonyok folytonos haladása útján előre mentek, mi elmaradtunk, minek okai részint a török harcok, részint utóbb az osztrák uralom volt. Ez elmaradásnak nyugot Európa népeitől sajnós következései voltak. „Mert valaminth a művelődésnek közös foka szükségkép egy bizonyos közösséget idéz elő a népek politikai és társadalmi viszonyaiban is: úgy oly nép, mely társadalmi viszonyaiban és politikai institutióiban

másoktól eltér, soha nem vehet részt az általános haladásban sem.“ (Emlékb. Szalay felett). Ime az institutiók fontossága ő szerinte a nemzetek életére. Ez volt az alaphézet, melyből ő és Szalay kiindultak. Ezért egész alkotmányunknak, mely mint Széchenyi nevezé, félig feudális, félig aristokratiai, gyökeres reformja volt [működésöknek célja, még pedig azon elvek szerint, melyek nyugat Európa civilisált országai által már általánosán elfogadtattak. Nem lehet azt állítani, hogy Eötvös és Szalay nézetei e tárgyban egészen újak lettek volna. Nem, sőt jóformán a felelős parlamenti kormányt, népképviselőten alapuló törvényhozó testületet tűzött ki végcéljául tán az egész ellenzék. Egyik-másik érdekében történtek is izgatások. A házi adó kérdésében előfordult megyei visszaélések még Kossuth lapját is a népképviselő mellett felszólalni késztek; de az tény, hogy elvi alapon, oly határozott, világos meggyőződéssel, messzelátó tervezettel fezt újítások hazánkban Eötvös és Szalay fejében fogamzottak meg, s ők voltak elég bátrak, eléggé bizók a jövő fejlődésekben, hogy ezeket mint tanokat hirdetni s a megyerendszert először és alapján megátadni merték.

Az elvek és pártszínezetek ilyszerű különválásával, tisztázódásával nyílt meg az 1843/44-ik országgyűlés. Eötvös ismét megjelent a főrendi házban s ott a reformpártnak egyik vezére lőn. Ismeretese az országgyűlés törvényeikkeit, mint eredmények, ismeretese a királyi leirat tételei, melyek azt látszanak tanusítani, hogy valahára a kormány a nemzet óhajátait a szabadelvű reformok felé megértette; ismeretese az aránylag

csekély eredmények és nagy csalódások, azokat ismételni itt nincs ok. Elég az, hogy Eötvös nagy lelkesedéssel küzdött a szabadelvű nézetek mellett, az alsóház felterjesztéseit pártolva legtöbbször, de nem mindig; ellentmondva mindannyiszor, mikor elvi meggyőződései másfelé vonták s nem mindig s féltétlenül roszalva a kormány leiratait sem. Így tett pl. a vallásszabadság kérdésében is. Igen fontos nyilatkozata a magyar nyelvnek behozatalára nézve is, hol Horvátországra vonatkozólag a törvénynek másforma s méltányosabb szövegezését ajánlotta s végre a törvénycikk e szellemben szerkesztetett meg. Kimerítően szólott hozzá a börtönrendszer kérdéséhez. Ismeretes, hogy az alsóház e tekintetben a magánrendszert fogadta el s kísérletképen négy nagy kerületi börtön építtetését határozta. Eötvös ismét nagy tudománynyal harcolt a hallgató rendszer mellett; de sikertelenül s különben is a börtönök javítása jobb időkre halasztatott, a költség hiánya miatt.

A türmezei nemesség panasza ügyében az alsóház véleményét pártolta egész kiterjedésében.

Nagy fontosságúak nyilatkozatai a városok rendezése ügyében tartott viták körül. Ő a polgárság valódi országgyűlési képviselte mellett harcolt, mert ebben szintén fontos alkotmányos elvi kérdést látott s azon az alapon állott, melyen az alsóház, t. i. a közetlen választás mellett; azonban oly fontos elvkérdésen fordult meg a dolog, hogy a két ház nézete nem egyesülhetett e tárgyban s így a városok rendezésének ügye megbukott; sőt Eötvös maga kellemetlenségeket lévén kénytelen szenvedni e miatt, vissza-

vonult az országgyűlés bevégezte előtt s a további tanácskozásokban nem vett részt.

Részt vett azon vitában is, hogy az országgyűlés évenként, és pedig Pesten tartassék. Eötvös az alsóház véleménye mellett nyilatkozott, azon hozzáadással, hogy a követi megbízások azért három évre szóljanak. Azonban törvénynyé ez sem vált, mint annyi sok egyéb sem, mik még ez országgyűlésen szöbakerültek.

Hanem a mi különös fontosságúvá teszi Eötvös beszédeit, az különösen azon tény, hogy beszédeinek színezete, egyes nyilatkozatai már előre jelzik azon irányt, melyet a parlamentaris felelős kormány és centralizáció érdekében kifejtett. Minden lépten-nyomon erre az elvre viszi vissza a kérdéseket, erre a szempontra áll, mikor rólok ítéletet mond s így beszédei általában kitűnnek az egyforma elvi szempont és határozott hangjok által, mely szerint nem esetenként, hanem a meggyőződés egyenlő s egyforma iránya szerint nyilatkozott. De másfelől mint szónoki darabok is jelesek, ámbár modoruk inkább értekező; de mindannyian kerekdedek s feltűnők a beosztás, a részletezés ama világossága által, melyek Eötvös irataiban már észrevehetők voltak. Valóban sajnálni lehet, hogy Eötvöst e nagy fontosságú kérdések nem az alsóház padjain találták, hol nagyobb tere akadt volna mind képességének, mind a hatásnak, melynek belső eszközeivel oly bőven rendelkezett. E főrendiházban folytatott harcok egy-szersmind kiképezték a nyilvános előadásban is. Gyakorlottá, feltalálóvá s a kérdést sok oldalról felfogni tudóvá tették s e mellett e gyakorlottság a vita folyamában többféle fegyver használatára

is képessé tévé, így első sorban a gúny és keserű, olykor vidáman nevetető humor alkalmazására, melylyel mint styljának új elemével ismerkedünk meg ezutáni irataiban, főleg journalistai működésében. Egyébaránt Eötvösnek a gúny és humor használatára természetes hajlama volt, mi nyilatkozott már előbb is a Pesti Hírlap élceiben, melyek a Hirharang rovatában jelentek meg.

A vélemények ilyen különválása idejében, mintegy a legjobb időben történt az, hogy Kossuth a Pesti Hírlaptól, a kiadóval történt összeköttetés következtében, kinek háta mögött akkor még nem sejtve senkitől, a bécsi kormány állt, kénytelen volt megválni s így 1844. július 1-sejétől Szalay László vette kezébe a lap vezetését. Az úgynevezett centralisták azonnal a lap mellé tömörültek, kevesen még számban, de erősek a meggyőződés határozottsága miatt. E párt tagjai voltak: Szalay László, Lukács Móric, Trefort Ágoston, Csengery Antal, Madách Imre, Szontágh Pál, Eötvös József. Heten voltak s Magyarország hét bölcseinek neveztettek. Legkiválóbb volt közöttük Eötvös, ki mihelyt Szalay kezébe ment át a szerkesztés, rögtön egymást folytatólag kiegészítő vezércikkekben támadta meg a megyei rendszert s gyökeres reformokat sürgetett. A napi érdekek tárgyában megjelent gyűjtő vezércikkeket emigy felváltották tudományos értekezések. Eötvös az itt előadott nézeteit utóbb rendszerbe fűzte s „Reform“ cím alatt 1846-ban kiadta Lipcsében, mint előszavában mondja azért, hogy a censura rajta ne javíthasson. E mű magába foglalja mindazon elveket, melyek Eötvös vezércikkeiben foglaltatnak az 1844 és 1845-ik év folyamán.

Eötvös elismeri, hogy az ellenzék egészben egyetért arra nézve, hogy hazánk jogviszonyaiban elmaradt s így reformok szükségesek; de a reformok keresztülvitelének módjában nagyok az eltérések. „Némelyek a reformot részletenként, azaz alkotmányos életünk jelen formáit fentartva, egyes, időről-időre behozandó javítások által remélik eszközölhetni. Mások jelen helyzetünk javítását csak annyiban tartják lehetségesnek, mennyiben a reform [nemcsak egyes tárgyakra, hanem egész alkotmányos szerkezetünkre kiterjesztetik.“ (5. l.)

Ha hazánk állását alkotmányos institúciói szempontjából vizsgáljuk, főleg három tekintetben tér el más alkotmányos országéitól s ezek: 1) a nemzet különböző osztályai, 2) törvényhozásunk, 3) közigazgatásunk.

S célja már most kimutatni, hogy ez eltérések egyike sem előnye alkotmányunknak, mint általánosan vélik s épen ezért azt akarja megbizonyítani, hogy „hazánkban minden javítás kivihetetlen, mely nem gyökeres s lehetetlen célok épen azok által tűzetnek ki, kik látszó mérsékléssel alkotmányunk épségben tartásáról szólnak; de e mellett oly javításokat tűznek ki, melyek azzal egyenesen ellentétben állanak.“

Elismeri Eötvös azt, hogy hajdan a megyék tehettek hatáskörükkel nagyon sokat a nemzetiség fentartására, de most ha célszerűek volnának, sem elégségesek. A politikában nem szabad csak azért pártolni valamely intézményt, mert az a multban jó volt; a józan politika csak a jelent és jövőt tarthatja szem előtt. Ma az idők igényei mások az államtól, mint régen. Összes Európa a

középkor osztályozása helyett, mely nagy nemzeteket is apró darabokra osztott, most roppant nemzetek tömörülését mutatja, melyek divergens törekvések helyett, közös célokat tűznek magok elé. Magyarország e törekvéseket nem odázhathja el, hacsak egyszersmind az együttthaladásról is lemondani nem akar; mert megyerendszerünk nem fér össze a haladással. Ennek okai: a) jelen megyei rendszerünk mellett a törvényhozás céljának nem felelhet meg; b) jelen megyei szerkezetünk nem fér össze a renddel; c) nem biztosítja az egyes polgárok egyéni szabadságát. Vannak sokan, mondja Eötvös, kik az itt elmondottakat nem tagadják, de azért megyerendszerünknek mégis buzgó védői; „mert megyerendszerünk nemcsak közigazgatási forma, hanem egyszersmind alkotmányunk egyik legfőbb, sőt jelen helyzetünkben egyedüli biztosítója s mert jobb közigazgatási rendszerért alkotmányunkat főbb biztosítóitól megfosztani nem akarjuk. S valóban magam is úgy vagyok meggyőződve: hogy ki jelen megyei szerkezetünkről lemond, mielőtt alkotmányunknak más biztosítékai szereztettek, egyedül alkotmányosságunkat veszélyezteti, s így kifejlődhetésünk egyik leghatalmasabb eszközétől fosztja meg hazánkat.“ Ez mind igaz, de ha alkotmányosságunknak más, a haladással, renddel, egyéni szabadsággal megegyezőbb biztosítékait fogjuk találni, fenn kell-e tartani akkor is a megyei rendszer mai szervezetét? Kétségen kívül nem, sőt megyei szerkezetünk a viszonyok mai alakjában még alkotmányunknak sem elég erős őre. Ezért tévednek azok, kik a megyerendszer mostani szervezete alapján, de egyes újítások által akarják azt

javítani s ilyen újítások a) közös teherviselés, b) népképviselő, c) s végre e két ellenzéki indítvány mellett a kormány is javall egy újítást, t. i. befolyását a megyékben a főispáni hivatal tekintélyének növelése által akarja elérni.

Az első két ajánlat a megyék mostani szervezete mellett ki sem vihető, a kormány törekvése pedig, mivel tisztán az országgyűlési többség kicsikarása érdekében történik, sem nem hazafias, sem nem őszinte s rend helyett csak a zavarokat fogja növelni.

Hibás tehát mindazok törekvése, kik ugyan akarják a reformokat, de ezek életbeléptetésénél nem a haladás ügyét tartották szem előtt, hanem csupán azt, hogy ez vagy amaz javaslat mennyiben egyezik meg mostani megyei rendszerünkkel.

Kérdés tehát, hogy melyik a haladás helyes útja? Hogy eszközölhető hát a reform? Felelet: „A kormányzó hatalom központosítása s vele kapcsolatban a kormányi felelősség életbeléptetése által“. A központosítás és felelősség egymással a legszorosabb kapcsolatban állanak. Míg alkotmányos nemzet maradunk, erős kormány csak a felelősség feltétele alatt lehetséges, ez pedig kifejlődésünk első feltétele, ezt kell tehát első sorban lehetővé tenni. Ezáltal nem veszélyeztetik sem szabadságunk, sem nemzetiségünk; sőt még azon állás sem, melyben Ausztriával szemben állunk s mit Eötvös megtámadni nem is akar. Alkotmányunk gyökeres átváltozása csakis a törvényhozás újja szervezése által történhetik s a felelős kormánynak ennek többségére kell támaszkodni, mert csak ez lehet a bizalom megnyerésére helyes út.

Ime az annyi gyanúsítással s cáfolattal találkoztott elmélet, melynek némelyek ma már elvi jelentőségét is kétségbe akarják vonni. Akkor nem volt népszerű természetesen, mert nem hízelgett a kapkodásoknak s még olyak által sem tartott időszerűnek, kik igaznak tartották. Mindenki az absolutismustól annyira félt, hogy a meggyerendszeren változtatni istenért sem akart volna. A Pesti Hírlapot pedig a kormánynyal való kézfogással vádolták. Igaztalan vád volt. Eötvös maga nyíltan és nem csupán e művében, hanem az elmúlt országgyűlésen tartott némely beszédében is megvallotta, hogy a kormányt szeretné ugyan erősnek látni; de nem ezt a kormányt mely Bécsből beolvasztási kísérletekkel viseltetik hazánk iránt, hanem azt, mely parlamenti többséggel kormányoz. Hazánkban valósággal nincs kormány; az oppositio nem a parlamenti többséggel áll szemben mint ma, hanem a kormánynyal. Annyiban igaz volt a vád a centralisták ellen, hogy a kormány a megyéket mint a foradalom tüzfészkeket tekintette akkor; ők pedig doctrinär álláspontjokról ostromolták a reformok szempontjából. A Pesti Hírlap cikkei tehát általános boszankodást és megütődést keltettek, az ellenzék némely vezérei, főleg Batthyány Lajos felkérte Eötvös, hogy hagyjon fel cikkeivel e tárgyban s Eötvös engedett. Darab időre visszavonult a journalistikától s a szerkesztő, ki 1845-től kezdve Csengery Antal volt, 1846 elején kijelentette a dolgozó társak megegyezésével, hogy a központosítás elméleti tárgyalását most egy időre mellőzni fogja és pedig azért, mert némelyek a lapot a miatt kormánypártinak nevezték

s mert az ellenzék másik részének, miután Kossuth Lajos új hirlap megindítására engedélyt nem nyert, hirlapja nincs; pedig a kormány célzatai szükségessé teszik, hogy az ellenzék ez egyetlen organuma mellé közösen fontosnak tartott célok körül csoportosuljanak. Eötvös a félreértések kikerülése végett gyűjtötte vezércikkeit könyvalakba, rendszerezve őket, mellőzve a szükségteleneket; s adva hozzájuk világosító gondolatokat, hol szükségesnek látta. A megyerendszer vizsgálata pedig leszorulván a hirlapi térről, egy regénybe fűzte össze a visszaéléseket. Így jelent meg 1845 végén a „Falujegyzője“ 3 kötetben, Pulszky Ferencnek ajánlva.

IV.

Tévedés volna azt hinni, hogy „A falujegyzője“-ben csak azon elvek vannak concret viszonyok által megerősítve, melyeket Eötvös a „Reform“ c. munkájában a megyerendszer ellen nyilvánít. E regényben ismétlődnek mindazon tanulmányok eredményei, miket Eötvös eddigelé a politikai tudományok terén tett. Kezdjük elől. A börtönrendszer érdekében írt művei eredményeit ismétli, midőn Taksonymegye börtöneiről szól a 3-ik kötetben, előadva azon nyomorokat, miket ott a rabok testileg és erkölcsileg szenvednek s még pedig maró gúnynyal, miután a legutóbbi országgyűlésen a javítások életbe nem léptetettek. A zsidók emancipációjának ügye a nyomorult „üveges zsidó“ sorsából vigyorog felénk emberi érzésünket gúnyoló őszinteséggel, ki mint fajának typusa szerepel, csak rosztat tenni

vágyva mint eszköz, a társadalomnak, melytől ő semmit sem kapott mint ember és polgár.

Az irlandi szerencsétlenek nyomorából vont tanulság Taksonymegyére alkalmazva adatik elé. (II. k. 90 – 95. l.) Ugyanazon okok hasonló eredményeivel találkozol, ha Garacs utcáin végig mész. „Akaratlanul elszomorodtál, ha a rongyos földelű s roskadó falusi kunyhók közt áthajtatál, s a halvány, beesett arcú népet látád, mely a falut lakta s mely úgy látszott, soha e határok közt jól nem érzé magát, kivéve, ha egyenként a falu tulsó oldalán bekerített helyre kivetített, melynek magasabb keresztjei alatt, először pihent meg, mióta e földre jött“. A nyomor legfőbb oka a szegénység, ez testileg és lelkileg is elaljasít s ilyenné lett e nép. Remélem, hogy Mirabeau franciái sem voltak lesóványodottabbak; kiket pedig ő a forradalom küszöbén szemlélt.

Több hát e könyv mint csupán a megyerendszer rossz oldalainak concret képe. Eötvös tovább megy itt is s általános emberi érzelmek érdeklődését hívja fel a társadalom nyomoraira, melyeknek csak egy része foly a megyerendszer intézményének gyarlóságaiból. Eötvös sohasem csak eszünket akarja meggyőzni; hanem szívünket is meg akarja nyerni az ügynek, melyért tollat fogott. Eötvös nem csupán a megyerendszer hibáit tünteti fel, ámbár első sorban ez célja; ő egyszersmind általában felhívja rokonszenvünket az emberiség nagy nyomoraira.

„Van az írónak egy magasabb feladása, mint hogy bizonyos mennyiség fehér papirost fekete karcolással töltsön be, s ki ezt érzi, azt egy pár kedvező bírálat, vagy azon művészi élvezet,

melyet művei alkotásában talál, ki nem elé-
gítheti. A költészet kedves játékká aljasul, ha a
kor nagy érdekeitől különválva, nem a létező
hibák orvoslása, nem az érzelmek nemesítése után
fárad. S ki az Istentől nyert tehetségeket, a he-
lyett, hogy vele embertársai legszentebb érdekei
mellett küzdene, a művészi forma mélyébe elássa,
csakhogy valamikép csorbát ne szenvedjen; ki
magas helikonról félistennek képzelve magát, kora
szenvedéseiben csak művészi stadiumok tárgyát
látja s míg a föld vérben áll, s az egész emberi
nem vajadások között új életnek indul, virágok-
s a langy esti szellőről énekel: azt bámuljuk
rideg magasságában, irigyelhetjük; tisztelet- s
szeretetünket azonban csak az érdemli, kinek
Isten szívet adott, hogy embertársai szenvedéseit
megérthesse. De, ha a költőtől, ki nemes emberi
cél után fáradva, hogy erősebben hathasson, azt,
mi a művésznek legdrágább, műve szépségét is
feláldozá, tiszteletünket meg nem tagadhatjuk,
ha bámuljuk az önmegtagadást, melylyel ő, ki
keble mélyében gyémántokat találhatott, inkább
éles ekével szántotta fel földjét, mert érzé, hogy
e munkával öndicsőségére kevesebbet, de em-
bertársainak hasznára többet tehet, ha az így tá-
madott művek hibáit az érzelemért, melyből szár-
maztak szívesen megbocsátjuk s megfeledkezünk
gyengeségeiről, mert érezzük, hogy mi ellen a
kritikus kifogásokat tehetne, azt az embernek
bámulni kell, hogy a könyvben nem szép mű,
hanem szép emberi tett fekszik előttünk:
mit mondjunk a mázolókról, kik minden maga-
sabb cél és indok nélkül e műveket utánozzák,
kik romlott képzetökkel gyönyörködve minden

mi szörnyű vagy undok, a ganajat s rothadást, melyek közt amazok illatos virágot találtak, föl-vágják, nem a virágért, hanem mert nekik jól esik az ocsmányságokban körülkapargatni; kik a vétekben nem az emberi nemesebb természet mindig fenmaradó töredékeit, hanem az erényben is mindig csak azon aljas indulatokat keresik, melyek szerintök minden tetteink egyedüli alap-ját teszik; kik mint Diogenes lámpájával embert, úgy új szörnyeteget keresnek képzelmök mélyében s inkább örülnek, ha feltalálták, mintha embertársaiknak egy új vigasztaló gondolatot nyujtanának.⁽¹⁾

A mint már mondók előbb is, Eötvös sohasem hagy homályban az iránt, hogy egyik-másik művével célja mi. Világosabban alig lehetne megmondani mint az idéztük sorokban. S mégis, mégis hányszor nem értették félre. Csak nem rég is olvasám egy igen neves irodalomtörténetben, hogy e munkájában Eötvös a felső körök romlottságának ecsetlését tévé céljává az alsóbbakkal szemben. Nincs nagyobb baj, mintha elméletek elfogadott tekintélyek által hirdettetnek, mert e világban, hogy természetünk jobbára az öröklés és tekintély két sarka körül forog, lehetetlen, hogy ítéletünk meg ne zavartassék s mily erő kell néha egy tévedés kijavítására. Mondjuk azt, a mi igaz: Eötvös emberszeretete felkarolta a népet, mely emígy egy nyomorék középkori rendszer nyomása alatt lassanként állattá lesz s mely, nem kifejleszti, vagy legalább kifejlődni engedi, de elnyomja az egyént. Nem érzitek-e, hogy a

¹⁾ Falu jegyzője II. 128—129. II.

Karthausinak vallomásai, tapasztalatai hazánk viszonyaiból olvastatnak ki e regényben? S ha oly viszonyok mint amott, nem alkotnak nálunk Gusztávokat, Arthurokat; de másféle viszonyok nyomora igen is alkot Tengelyiket, Violákat, kik nem alkuszna meg a viszonyokkal s teremt Nyuzókat, Macskaházykat és mennyi másokat, kik velök megalkusznak s szükségkép elaljasodnak. Vannak rendszerek, melyekkel ki megalkuszik, tiszta már nem lehet. „Mutato nomine de te fabula narratur“. Oh hogy így van s lenni így kell, sóhajtja Eötvös lelke s a fájdalom megirattja vele könyvét; az értetlenség és pártklubbok pedig gyanúsítják, csak mert működésökbe nem talál belé. Eötvös soha sem hagy csalódásban maga felől. Ismételjük mennél többször e mondást, míg róla szólunk. Erős vádakat hallottunk arra nézve is, hogy Eötvös koncentrált egy típusféle megyébe az összes roszt, mit a megyerendszer csak valaha szülhetett. Az igaz, hogy nyílt, őszinte könyv ez, melyben nincs hizelegve hiúságunknak, hiszen tették azt úgy is elegenden s köztök annyi koronás is; de hiszen ez állapotok javítása rajtunk áll, mint elhordozható teher s le nem rázható kötelesség; minek akkor a csalódásokba ringatás, hogy rajtok lelkiismeretünk megalkudjék és jólakjék. Hiszen nincsen más célja e könyvnek, mint hogy javítást sürgessen s „hogy e regény minél előbb valószínűtlenné váljék“, — a mint-hogy istennek hála, azzá is vált.

Igy áldozott e művében Eötvös emberszeretetének, így folynak össze benne másfelől ama tapasztalatai, melyeket vidéki társas és politikai életünk vizsgálatában szerzett.

Az a kérdés már most, hogy miként áldozott benne a művészetnek? Mert mind a mellett is igaz, hogy az irány, irány. Ha nagy a baj, ott a sajtó más útja, segítsen úgy; de a költés művészet s a művészetnek vannak oly törvényei, melyeket semmiféle theoriával elodázni nem lehet. Ha csupán valamely időszerű kérdés megoldása végett iratik valamely mű, bizonyára nem érdemli meg csupán ezért a halhatatlanságot, akármily kitűnő oldalról fogja is fel a kérdést. A kérdés megszűntével a mű létoka is megszűnik, a mint elvész minden műértéke, mi nem az egyetemes emberiség lelki érdekeivel áll kapcsolatban. A művészet nem irányokat követel tőlünk, hanem embereket, illetőleg egyéneket s ezeknek a magok nemében minél tökéletesebb jellemvonásokkal való megalakítását. Az eposz vagy dráma alakjai csak akkor elégítik ki műérzékünket, ha világos és következetes egyéniség művészi formáiban jelennek meg előttünk. A költés nem szereti a típusokat, kik nem egyének, hanem irányok képviselői, kik nem azért léteznek, mert valósággal létezhető egyéniségek; hanem mert általok s cselekvéseik által fajuk összes tulajdonai magyaráztatnak. Hogy az egyén a szerelem, a politika vagy általán az élet és társadalom szövedékeinek bárminő harcaiban jelen meg, az nem baj. Egyéniségek egyéni viszonyai mindig kifogyhatatlan forrásai az érdeknek.

De ha fő valamely elv s az alakok csak mint ennek magyarázóit szerepelnek, ha csak annyiban és úgy cselekesznek, mennyire azon elv vagy irány köre terjed: akkor a cselekvő, öntudatos lények helyett bábok mozgattatnak előt-

tünk s a mű épen annyira nem dráma (vagy regény, mint nem azok például Plato dialogusai.

Nem tagadható, hogy Eötvös e regényében gyakran beszél ő maga. Megakasztja a cselekvény menetét, az olvasó és műve közé áll s tolmácsná válik az és műve közt. Ezt maga Eötvös is elismeri, sőt tréfásan javulást is ígér e tárgyban; de jegyezzük meg, hogy leginkább épen az ilyen helyekből olvasható ki, hogy irányregényt ír. E szokásával rontott műve szerkezetén; de használt is, a mennyiben egyénei aztán szabadon működhetnek ez irányokat, tanulságokat nyújtó értekezések között.

Másfelől igaz az is, hogy a költői műben a bölcselmi ítéletnek sem szabad a költő véleményének, ítéletének lenni, hanem azon egyénének, kinek szájába adva van. Innen van az, hogy pl. Shakespeareből meg nem lehet tudni, hogy mi épen az ő véleménye s ugyanazon dologról könnyű belőle ellentétes idézeteket kikeresni s a materialistikus bölcselő ép úgy választhatja belőle mottoját, mint a methaphysikus. Eötvösnél gyakran megesik, hogy beszélgető egyénei között belsőleg nincs jellem-különbség, csak nézet-eltérés s a beszélgetés némileg a vitatkozás színét ölti magára, hogy a nézetek tisztulva jelenjenek meg előttünk. Gyakran és igen gyakran érezzük a költő jelenlétét a „Falu jegyzője“-nek olvasása közben; így kivált a Tengelyi és Vándori beszélgetései alig egyebek, mint a költő saját nézetének és az ellenkező nézetnek szembeállítása. S valóban mindkét alak nagyon közel áll ahhoz, hogy typussá váljék, egyik mint pessimista, másik mint optimista s nem csodálnók, ha minden

pessimista épen úgy beszélne, mint Tengelyi s minden optimista mint Vándori.

Pedig a költő nagy gondot fordított mind a kettőre. Sokoldalulag forgattatnak és magyaráztatnak egész multjok előadásával is; de mégsem lőnek a regénynek sem a legjobb, sem legigazabb alakjai. Helyesen jegyeztetett meg az is, hogy Tengelyi nem áll, a mint a regényben szerepel, sem barátok, sem elvtársak nélkül, szenvedései általános emberi gyarlóságok s nem csupán a meggyerendszer rossz következményei s így pessimismusa nincs eléggé indokolva. Igaz, hogy a végén meg is tér belőle. Mindenesetre az irány céljából helyes lett volna Tengelyit egészen következetesnek ártatlanul a meggyerendszer áldozatokként szerepeltetni, ez épen jogos írói gyilkosság lett volna ez esetben; de Eötvösben győzött a költő a politikai írón s Tengelyi boldogul.

Ákos és Vilma, Etelke és Kálmán közönséges regény-alakok, határozottabban csak Kálmán válik ki e környezetből. Jelleme külső oldalaiban egyébként Ákosnak ellentéte s itt úgy másik ellentéttel találkozunk. Réti sem tűnik ki kiválóbban és neje nem épen indokoltan aljasul el. Rangkórságának áldozatul hozza becsületét s ez áldozatát sem a körülmények nem indokolják eléggé, sem a kikért hozza, nem fogadják el s ez előre volt látható. Macskaházy közönséges gazember. Van aztán a regényben még számtalan oly alak, kik mélyebben nem játszanak belé a cselekvény folyamába; de a megyei élet finom színezésére fölhasználtatnak mint kitűnő példányok. Nem fogjuk elésorolni őket, de ha olvassuk e regényt, élénk emlékezetünkben maradnak jól raj-

zolt alakjaik; mert ezek úgyszólván csak a leírás által vannak jellemezve. Eötvös épen a leírás által jellemez kitűnően. Különösen két regényírónkrol jegyeztetett meg egyéneik jellemébe való ezen mély belebocsátkozás, ezen olykor a legfinomabb árnyalatokig menő részletezés, melylyel mintegy bonckés alá veszik a belsőt s ízekként mutatják fel alkatát. Az egyik Kemény Zsigmond, a másik Eötvös. És mégis oly különbözők ebben is mint minden egyébben. Kemény Zsigmond valóban mélyen markol bele a cselekvények e belső, titkos műhelyébe. A psychikus vizsgálat bámulatos jeleivel lép meg minden nyomon. Eötvös is keresi a mélységet; hogy hőse jellemét megértsük, rendesen elbeszéli egész múltját, kiváló érdekekkel azon eseményekre, melyek egyik-másik jellemvonás kifejlődésére hatással voltak; de épen ez mutatja, hogy Eötvös nem annyira magát a jellemet boncolja, mint inkább az okokat adja elé, melyek azt kifejlesztették. Kemény a lélekbe bocsátkozik, az érző szív élő forrásából meríti adatait, a melyen meglátszanak az események hatásai, a küzdelem, vívódás nyomai, mint valamely sírköven; Eötvös inkább a ható, átalakító tárgyak, események vizsgálatába ereszkedik s hatásai okát kutatja, melyeket a jellemre gyakorolnak.

A „Falujegyzője“ cselekvénye kettős, egyik a Tengelyi és környezetéé, másik a Violáé és környezetéé, melyek azokban sokszerűen összefonódnak. Helyesen jegyeztetett meg, hogy az utóbbi cselekvény szebben, következetesebben van kidolgozva, mint amaz s bátran állítható, hogy Eötvös egész költészete sem mutat fel szebb

vonásokat, mint Viola rajzában. E tragikus cselekvény mély és igaz. Viola fellázad kínzói ellen, emberi méltóságot érez magában, a természeti jog, mely még mindig nem az emberi közületeké is, felforrasztja indulatait, miket emberi formák el nem nyomhatnak s gyilkossá lesz. Evvel egzsersmind bűnössé válik. S ezt csak halála engesztelheti ki. De a költő meggyőz, neje áhítattal hiszi, szívünk rámondja az igent, hogy midőn a végítélet napján megjelen Isten előtt, megnyeri a felmentést. Nem vétkeznek azok, hiszi Eötvös, kiket a társadalom kényszerített a bűnre. És Viola ilyen. Mély részvéttel kísérjük egész életét s nem tagadjuk, hogy történetével jobban meggyőz [Eötvös, hogy a megyerendszer, mely alatt ilyek történhetnek, csakugyan [tarthatatlan, mint reflexióival, melyek közbe vannak toldva. Kitünő a Viola nevének, Zsuzsinak alakja is. Gyöngé lény, kinek összes boldogsága az, hogy van kit szerelmével átölelnie és míg e szerelem fentartja, szenved és szenved; de könnyein átcsillog a szerelem ragyogása; míg férjének halála elhervasztja s kimul mint egy virághervadás, mint egy elszálló sóhaj. Nem szeretem a passiv lényeket. Csak a nagyszerű küzdelem utáni bukás nyugtat meg. De őt mégis vonzónak kell mondanom ama bűbáj miatt, melyet Eötvös kedélye hinte rá.

Nyuzó és Keniházy, az ő esküdtje, kitünő alakok s kitörülhetetlen vonásokkal vannak rajzolva, Liptákné és Peti plastikus élenkséggel és határozottsággal válnak ki a sötét háttérből. S az egész előadáson átvonul az elvei rossz fogadtatása miatt elkeseredett író gúnyja, mely azonban Eöt-

vösnél sohasem válik sem élessé, sem túlságos keserűvé; szelid, emberszerető lelke a humor egyik csendesebb fajává enyhíti. Csak olykor-olykor használ erősebb, rikitőbb színezést, meteszőbb gúnyt, így legkivált a statarium előadásában.

E regény nem akart satira lenni, bár lát-szik, hogy Eötvös erős ösztönt érze rá; nem egészen irány-regény, bárha egész elméleteket csináltak épen róla; mindkettőnél több, költői mű, mely humanus cél érdekében egy tudós mély-ségével, egy mélyen kutató tapasztalásával, egy igazi hazafi fájó melegségével s egy nagy költő bájoló phantasiájával van írva.

Még csak egy dolgot teszek hozzá e regény taglalásához. A regény, mint mondók, Pulszky Ferencnek volt ajánlva, ki ekkor Bécsben lakott s Eötvöshöz ez alkalomból egy érdekes nyílt levelet intézett, mely azonban a censurai viszonyok miatt nem jelenhetett meg.¹⁾ A levél nagyon érdekes, különösen annak megítélésében, hogy miként fogták fel akkor az Eötvös és pártja által hirdetett centralizáló irányt. Elég itt azt megemlíteni, hogy végre általában megértették, mint hazánk távoli jövőjének körrajzát; de Pulszky egyszersmind inti Eötvöst, hogy hagyjon fel az általánosságokkal s foglalkozzanak specialis létkérdésekkel az eszmék tisztázására nézve, mely körül az egész ellenzék csoportosulni fog. Hogy ez megtörtént, azt tudjuk már, 1846 újévivel a Pesti Hírlap is modort változtatott.

Ugyancsak a „Reform“ c. munkájában fejtegette Eötvös ama feltűnő igazságtalanságot, hogy

¹⁾ Pulszky F.: Életem és korom. I. 241—46. 11.

a nemesség élvez hazánkban minden jogot s a többi 19 huszadrész teljesít a haza iránt minden kötelességet. Eless bírálattal mutatja ki, hogy a nemesség adómentessége ellenkezik a természeti joggal, ellenkezik a történeti joggal, mert a régi nemesség az ország terheiben, melyek akkor léteztek, aránylag részt vett s megbizonyítja, hogy a nemesség hadi adó alól való mentessége 1715-ön kezdődik. Ez épen így volt a házi adóra nézve is. A kik e tárgyban ellenkező okokat hoznak fel, csak fictiókra támaszkodnak. Maga azon körülmény pedig, hogy az országgyűlés már néhány folyamon keresztül mindig szűkmarokkal osztogatta a nem nemeseknek a politikai jogokat, mert az aristokratia ellentállásán megtört minden kísérlet: valóságos elkeseredéssel töltötte el a kedélyeket; különösen azon küzdelmek pedig, melyek még a legutóbbi országgyűlés előtt a megyékben épen az adó miatti utasítások megvonása végett folytak, a legroszabb kilátásokkal nyugtalaníthatták azokat, kik a nem nemesek sorsát szívőkön hordozták. A jobbágyok teljes felszabadítása oly kérdés volt, mely körül az egész ellenzék egyesült. A nem nemesek politikai helyzetét Eötvös már a Falu jegyzőjében is élénk színekkel rajzolta s éles gúnynyal ostromolta alkotmányunk e nevetséges oldalát, s különösen jellemző e tekintetben Tengelyi kétségbeesése fia jövője iránt, miután nemesi iratai ellopattak; de volt egy más oldala a jobbágyok szenvedésének, mi Eötvös szívét még jobban meghatotta s ez a nép anyagi nyomora volt. Ismerjük már Eötvös nézeteit az anyagi romlás eredményeire nézve, szintén első ifjúságának tapasztalatai adtak irányt

gondolkozásának e tárgyban; s főleg az erkölcsi elaljasodás, mely minden anyagi nyomor következménye, benne az embert tette buzdította e tárgyban. Ő a nemesség elvakulását, mely főleg anyagi érdekeihez szívós önzéssel ragaszkodva állott ellent, olyannak találta mint az előítéletek hatalmát, melyet csak egy nagy tanulsággal lehet legyőzni. Egy nagy meggyőződést akart hirdetni e hazának, melynek elvakultan egy huszada sírját készül megásni, vagy pedig egy, az anyagi érdekek miatt kezdett forradalom magvait keleti ki az anarchia minden szörnyeivel. Eötvös szerint a nép polgári jogaitól könnyen engedi magát megfosztatni; de ha felsőbb osztályok, miután a népet jogaitól megfoszták, anyagi nyomorra is kényszerítik: akkor a nyomor, e nagy lázító, felzúdul ellenök s elrombol mindent, a törvény kötelekeit is. Eötvös aggódó lelke a messze, de ily úton mulhatatlanul előkészített jövő pusztító viharain borzadozott előre s a vészharang vihartjelző hangján szólt nemzetéhez, megírta „Magyarország 1514-ben“ c. regényét (3 kötet, Pest, 1847.) Eötvös a történetet úgy tekintette, mint egy nagy tanulságot a jelenre nézve s erre célozott, midőn előszavában a történeti regénynek „egy különös kötelességet, a történelem népszerűsítését“ is feladatává tűzi ki. S Eötvösnek álláspontjáról egészen igaza van. Egy ilyen tanulság e könyv. Eötvös nagy hasonlatot talált a jobbágyok életére nézve 1514-ben és azon korban, melynek tanulságára e regényt írta. Fő célja volt tehát az őszinteség, az igazság s azon nagy okok és elvek küzdelmének feltárása, melyek azon kor embereit mozgatták. Ellentétbe van

helyezve e műben a nemesség önzése, a nép anyagi nyomora s e miatti pusztító átviharozása az országon. Ebből kell kivonni a tanulságot. „A történetek ismerete szövétnek, melyet, hogy biztosan haladjon, minden nemzetnek követni kell s nem lehet a költőnek feladata eltakarni a világot, melyet a jelen viszonyokra terjeszthetne, vagy közzé vegyített idegen anyagokkal meghamisítani a forrást, melyből talán keسرű, de mindig üdvös tanulságokat meríthetünk.“ Itt az írás, olvassátok érett észszel, józanon! Eötvös e tanulságokat úgy adja meg korának, hogy egyetlen egy célzást sem tesz reá s mégis ott van mindenik lapján az aggodalom sötét fellegeivel, melyek közelítő vihart sejtetnek. Eötvös nem ferdíti el a multat saját eszményei szerint; nem öltözteti a történeti alakokat saját képzelete szerint; meghagyja eredetiségöket, mert szerinte a hír, mit nagy férfiak szereztek, szent tulajdonuk, mit elvitatni nem lehet; a gyalázat nevék körül a nemzet büntetése s az igazságot elferdíteni nem szabad. Eötvös egészen hű maradt magához. A sötét korszak komor színe Ulászló kormánya idejében nagy tanulmánynyal van rajzolva. A történelmi alakok megelevenednek érényeikkel és bűneikkel egészítve ki a hanyatlás e tragikus mozzanatait. A jók nem tudják megakadályozni a végromlás felé rohanó nemzet ügyét; Telegdi hiába vérzik el. A tehetségesebbek nagy önzésökkal csak öncéljaikat istápolják s az álladalm gépezete nagy zajjal végzi munkáját, tanuskodva a mellett, hogy a részek öszhangja megbomlott, Lőrincben egy nagyszabású, eszmék miatt lelkesülő embert rajzol, ki azonban fájdal-

masan győződik meg, hogy a nép boldogítása nem egy ember műve s főleg nem vad erőszak vezet az igazság győzedelmére, hanem a lelki felvilágosodás. Orbánra súlyosan nehezkedik a kör, melybe felemeltetett, nem a nemzet közérzése által hirdetett szabadság, hanem urának nagylelkűsége által s megtörve a szerelemnek belsőjét szétszakgató tragikumuk által, elpusztul kétségbeesve, hit és remény nélkül az ügyért, melyért fegyvert fogott. Eötvös Orbán alakjában mutatja fel az institutiók hatását az egyénre, melyek ha rosszak, súlyos átokként nehezednek az emberi viszonyok korlátaí közt az egyesekre s tönkreteszik erkölcsileg azt, kit jobb körülményei abból tán kiemelték volna. Érzí, hogy ember, de érzi, hogy nem egyenlő mégsem Telegdi leányával s előbb titkos bú, majd a lenézés emészti fel lelke javát s nyugalmaát csak a sírban leli meg. A regény át van szöve egy pár szerelmi történettel, melyben Katalin és Ollosi humoros alakjai derültebb színt adnak a komor valóságnak. Ártándi önző nagyravágyása jégkebelből tör elénk, mely elhervasztja Klárit s előre láthatóan boldoggá nem teszi Frusináat. Alig van alak, mely e regényben kitünő jellemzéssel ne lépne elénk. E tekintetben Eötvös legkitünőbb regénye ez. Meglepő e mellett a már fennebb említett tárgyilagossága. Ritkán lép az események s az olvasó közé, Eötvös alanyi természete háttérbe szorul. Ezért igazán mondja Erdélyi, hogy Eötvös az alanyi állásponttól a realismus ellentétébe ment át e regénye által. Ez meglepő s Eötvös öntudatos művészi alkotó képességéről tesz tanuságot. Innen kevés és ritka a közbeszótt elmélkedés, a tények ridegebb logikája

gyorsan foly egymásból; ezért az előadás drámaibb s főkép mozgalmasabb s tömeg jeleneteivel megrázó hatást tesz. Maga a „történeti“ cím itt Eötvösnél nem csak céger, mint más regényíróknál; hanem tény, mely beolvasztja magába s az egyesek tetteit s a korszínezet harmoniájába mint részleteket sorozza be; ezért van, hogy e regény mint compositió is jeles s jelesebb Eötvös előbbi regényeinél. Eötvösnek ez legjobb alkotásu, bárha nem a legkedveltebb s nem a legvonzóbb regénye

Míg Eötvös így törekedett költői működésével a nemzeti előhaladás ügyét szolgálni; addig a kritika eléállott a maga erősségeivel és ostromolta regényeiben az irányt. Különösen a „Falu jegyzője“ sokszerű megtámadásnak és bírálatnak volt kitéve. Nem hiányoztak megjegyzések, hogy Eötvös e regényében panegyrist írt a rablók hőstetteiről. Még Toldy is így vélekedik e regényről. Eötvöst, ki mindig őszintén és igazán óhajtotta nemzete jobb ügyét szolgálni s ezért sohasem lépett egyik vagy másik politikai osztály szolgálatába, mélyen bántották e vádak. Az fájt neki főleg, hogy jó célzatait vonták kétségbe. A szűkkeblű kifakadók épen ott vádolták, hol azt hitte, hogy nemes emberszeretetről tesz bizonyosságot; mert igaz ugyan, hogy e regényében nem írt valóságot; de igazság az, mi benne van, mely megegyezik a való dolgok lényegével s az emberies lelkiismeret őszinte vallomásaival. Az ily vádak kifakadásra lázíták Eötvöst s így írta „En is szeretném“ kezdetű ódaszerű költeményét, melyben még egyszer megmutatja lelkét a titkosabb redőkig; kifejezi újra, mit az iroda-

lom legfőbb céljának tart s mit maga megpróbált. Szeretné ő is megénekelni a szép természetet, mondja e költeményében, szeretne kedveséről enyelve vagy búsongva dallani, énekelni borról, hazáról; de a komoly való, a magyar keserve, a kor nehéz bajai égő kinnal töltik el lelkét s a dal, mit énekel: jajszó. Ő nem énekel szebb multról, gúny az a gyáva korban; de lantja, mint eol-hárfa viharokban, bús dalt zeng bús napokban s ki várna tőle nyájas éneket? S most e dal illik a korhoz:

Ilyen legyen dalom, egy villám fénye,
Egy könny, kimondva ezrek kínjait:
Kit nem hevít korának érzeménye,
Szakítsa ketté lantja húrjait.

Egyébként Eötvös kevés költeményt írt, de azokban mindig egy-egy mély gondolat foglaltatik. Költészete e tekintetben a Vörösmarty régibb verseihez hasonló hangulatot mutat. Erzelmes mindenütt, tiszta is mindig s a mit akar, világosan kifejezi; de hangja költeményeinek lágyan érzelmes, néha érzeltően sentimentalis.

Összes csekélyszámú költeményei befoglaltatnak a Ráth Mór-féle képes kiadásban, egyet kivéve.¹⁾ Költeményei nem igen adnak új vonásokat költői természetének megítélésére; de mint tisztán alanyi nyilatkozatok, érdekesek. Fátyolozott bánatot, melyen a könyvek néha át-áttörnek, méla bút, mit az évek megtisztítottak, de mélységöket el nem törlek, egy-egy hazafias bánatot, mit hit és remény vigasztal meg: fejeznek ki e költemények s innen van, hogy némelyik mind

¹⁾ Molnárléány. Emlény 1839.

maig a legkedveltebbek közé tartozik. „A megfagyott gyermek“ (1833) zománcos kép, leíró inkább, egy kis esemény érzéssel előadva. „A nyugalom“ (1834) a karthausi kedélyét mutatja fel, a gondolat benne az, hogy ki mindent veszve, ha vágyak és remények nem háborgatják is, emlékeiktől meg nem szabadul. A „Holdvilág“ és „Sajka“ címűek egy-egy ötleten alapulnak. A legismertebbek egyike „Búcsú“ c. odája, melyet utazása alkalmával írt (1836). A szenvedő hazához való ragaszkodás ábrándos hangokat csal ajkaira, melyek érzelmessé s lágygyá teszik hangját, mint a húr reszkető rezgései. A költemény nem fenkölt eszmékben gazdag, hanem elegikusan színezett s reményt hirdető. „Dalnok és király“ szintén egy gazdag tartalmú ellentétet fejez ki. Egy csónakban hajóznak együtt s miután a csónak a vészben elmerül, az ifjú dalnok koszorúja fenn úszik a vizen, az agg király koronája temetve fenekén. „A tokaji hegy“ (1838). E hegy a te képed oh nemzet. Tűzokádó volt, de tüzét elveszté mint te. De annak tüze borában ég, hát a te könyeidben lángol-e még szent tüzed? — kérdi a költő. „A befagyott Visztulához“ (1838) egy allegorikai kép. A bilincsbe vert népen tombolhat, gazcsoport, szabad népen nem mer. „Elvirához“ (1839) szerelmi oda. A gondolat benne az, hogy a dicsőség, miért céloim küzdeni, elveszhet emlékezésre nem találva, de te ne felejts, mert szerettelek s a szerelem egy emlékekezést megérdemel. „Ősz“ (1839). A külső természet a belső életre fordítja figyelmét. Különben is Eötvös hasonlatait legtöbbször a természetből veszi. Az élet nyájas alkonya súgja a legszebb dalokat s ha a

költő órája lejárt, megnyeri a bért; „öröm helyett a fonnyadó babért.“ „Egy újszülött gyermek halálára“ (1840.) Szép sírirat. Élt eleget, mert élvezte, a mi életünkben szép: a nap meleg sugarát s anyjának csókjait. „Maholnap sír takarja“ (1841.) Önmagáról szól ebben. Életének csak felszíne csillogó, de benn nagy küzdelmek folytak le, jobb meghalni.

Legtöbb költeményét a szerelem elvont érzése sugallja. A mit róla általában érzett és gondolt, azt foglalta versbe. A gondolat mindenikében mély, de nem elég közvetlen, inkább eszmélkedés eredményei. A kifejezés azonban világos mindenikben. Ilyen az „Elet fája“ (1837), mely a legelvontabb, „Szörnyen szép“, „Kisértet“, mely kissé szintén homályos; alapeszméje az, hogy a szerelem égető heve „elhervasztja az élet rózsáit.“ Világfájdalom s pessimismus szól „A mult“ c. költeményéből. Szerelmi énekein egy kissé németes íz érzik. s jóformán azon irány látszik bennök modernebb formákban, mit Kölcsey költeményeiben találhatunk. Csakhogy Kölcsey még félig a classicismus híve volt, bárha iránya romantikus, Eötvös már egészen csak ez utóbbi

Általánosan kedvelt „A vár és kunyhó“ c. költeménye. Mint elbeszélésnek, stylja valóbau sajátos és jóformán páratlanul áll.

A külső természet és az emberi valódi természet, mely leginkább a szerelemben nyilvánul, összhangba van állítva s evvel ellentétbe van helyezve az előítélet által leláncolt emberi természet s a kettő közötti küzdelem tragikus eredményű az ember igaz, hamisítatlan belső lényegét képviselő szerelmesekre nézve, mi azonban bün-

tetésképen az apát, a büszke főurat is sújtja. A költemény szerkezete, mint mondók, különösen érdekes. A természet nem tesz különbséget úr és jobbágy közt, mert egy nap sugára játszadoz a magas tornyok s a kis kunyhó felett, az ég egykép áld urat és szegényt. Az emberi érzések sem tesznek különbséget, hisz „egy érzemények lángiban dobognak a szívek.“ A mocskok is egyformán szennyez be urat és szegényt s emberi méltóság szól a póról is s a mult és ősei iránt való öntudata meg van neki is.

Egy a keserv is, mely betölti a várat és kunyhót s a bánat egy könnyűvé vegyíti a pór és gróf síró fájdalmát.

Önkénytelen folytatása e költeménynek: Oh ember, a természet külső viszonyaidban és benső érzéseidben egyenlőnek alkotott, miért nem honosítod meg ezt a jogokban is.

A mint látható, ez tisztán irányköltemény, melynek az egyenlőség hirdetése a célja. Így áldozott Eötvös a kor eszméinek még költeményben is. Iránya ugyanaz, mi az „Egyenlőség“ c. vígjátékának, csak hogy a mi itt komikus alapon van magyarázva, az e költeményben tragikus cselekmény által van feltüntetve.

„Oh lennék felhő“ (1847) c. verséből az emberiség aljassága miatti gyűlölet szól s a „Végrendelet“-ben eszméi győzedelmét óhajtja sírjára emlékjelül.

De Eötvös még életében megérte eszméi győzedelmének örömet. A miben Eötvösnek nagy hite volt, ténynyé lett.

Azonban még nem küzdelmek nélkül.

Eötvös felhagyván a Pesti Hirlapban nézetei

nyilatkoztatásával a felelős kormány érdekében, elméleteit e tárgyban a megyegyűlés termeiben hangoztatta, hova-tovább határozott elvként s a kivitelben célként óhajtván kitűzetni a nemzet elé. Ezalatt írta egyszersmind cikkeit a Pesti Hirlapban „Agricola levele“ c. alatt, melyekben egyszerűség, gyöngéd kedélyesség, humor; de nem ritkán magasra emelkedő pathos vagy komoly aggodalom nyilvánul.

Ugyanezen időben Pestmegye gyűlésein nevezetes sikert vívott ki Eötvös az általa hirdetett elveknek.

Az alkalmat erre az adminisztratori rendszer adta.

Mindenki belátta, hogy a kormány hová céloz II. József rendszabályait látta mindenki megújulni más alakban. A megyei szerkezetet végveszély fenyegette, mely még mind eddig egyedüli biztosíték volt a kormány absolutismusa ellen. A honti események megerősíték a sejtelmeket. Eötvös a pestmegyei gyűlésen beszélt e tárgyban. A megyerendszer bukását látja az adminisztratori rendszer életbeléptetésében. A megyegyűlések táborozássá váltak; a tanácskozások parancsszó mellett tartatnak. „A megye volt eddig a főbiztosíték, de mit tegyünk, ha maga ezen biztosíték is megtámadtatik? Ez maga is arra vezet, hogy más biztosítékról gondoskodjunk; s ha a kormány fellépett s azt mondá: a magyar megyékkel nem lehet kormányozni; mi is lépünk fel s mondjuk, hogy a kormány belrendezetéről kell gondoskodni.“ A megyékhez körlevél intézését és egy bizottmány kinevezését indítványozza, mely a népképviselőt és kormányi felelősségről javaslatot

dolgozzék ki. A megye végzéssé tette, hogy a felírások és sérelmi politika helyett határozott irányban lép fel s az alkotmányos felelős kormányt célul tűzte ki, Kossuth kárhoztatásai dacára, mely meg van ugyanis törvényeinkben s az alkotmányosság fogalmában; de mint Eötvös mondá: „az alkotmányosság realitása, a felelősség realitását föltételezi.“

Több megye magáévá tette e végzést s irányadó lett több megye későbbi követi utasításaiban.

E határozatban már benne van az 1848-ki törvények szelleme.

Ily küzdelmek között közeledett el a 47-ki országgyűlés. A conservatív párt „Klub“-ja tömörült, Szécsen Antal gróf programmot adott ki. A kormánypárti Hiradó mind lenézőbb hangon beszélt az ellenzékkel.

Eötvös 1847 folyamán a Pesti Hirlapban „Teendők“ c. alatt részletesen fejtegette az ellenzék tennivalóit a közelebbi országgyűlésen. Magyarázatok az alkalmazás terén e cikkei régi elveihez.

Ekkor az ellenzék is tömörült. Programmot szerkesztett és adott ki, melynek szerzője Deák Ferenc volt. E programmban már benne van a parlamenti felelős kormány eszméje, b á r h a c s a k mellékesen.

A 47-iki országgyűlésre Eötvös az alsóházba akart felmenni; Békésmegyében akarta magát megválasztatni, de szabadelvűsége miatt előre látta a kimenetelt s nem lépett fel. De részt vett az utasítások elkészítésében s ezek az ő szelleme szerint készültek. A pestmegyei követjelöltek közt is szóba jött a neve, de Kossuth

javára nem lépett föl, sőt Kossuth érdekében működött Batthyányval, Telekivel együtt. Kossuth győzött, Eötvös visszavonult. Sőt Horváth Mihály szerint, látva hogy a felelős kormány iránti nézetei nem jutnak általános érvényre, még a főrendi ház gyűlésein sem vett részt.

Az események ezentúl gyorsan követték egymást.

Kossuth lassanként egészen elfogadta a felelős kormány eszméjét s már az országgyűlés elején indítványba hozta.

Később folyton tért vesztve Széchenyivel szemben, aggodalommal tekintett letünésére az országgyűlésen. A Széchenyinél tartott értekezleten ismét szóba hozza. Széchenyi aggodalommal telten mond ellent.

A francia februáriusi forradalom híre 1848 márc. 1-ső napjaiban Pozsonyba érkezik.

Kossuth márc. 3-án indítványt tesz az országgyűlésen a parlamenti felelős kormányzat iránt. Az indítvány elfogadtatik.

A királyi leirat kedvező válaszszaal márc. 17-én megérkezett. Az első magyar felelős minis-terium Batthyány Lajos elnöklete alatt megalkult az ország elsőrendű férfjaiból. Eötvös megjelent Pozsonyban s mint vallás és közoktatási minister vett részt a kormányban.

Ismeretesek az azután történt események.

Több volt a tennivaló, mint az idő. A nemzet és kormány figyelmét s összes erejét az önvédelmi harc nagyszerű küzdelmei foglalták el s a belső construálásra idő nem maradt.

Eötvös közoktatási működése nagyfontosságúvá nem válhatott.

Megtett azonban, a mit lehetett. Szervezte ministeriuma személyzetét a legjelesebb tanférfiakból. Célbavette az egyetem reformját s a tanszabadságot csakugyan törvéynyé emeltette.¹⁾ A reform-terv is ki volt már nyomtatva. A népoktatás alapelveit tekintve kidolgozta javaslatát, melynek alapján aztán a részletes terveket szándékozott kidolgozni. Ez alapelvek nagy fontosságúak. Ki volt bennök mondva, hogy a népnevelés az állam kötelességei közé tartozik; a népnevelés költségeit adó útján kell fedezni, mely egyéb adó arányában rovatik ki; a községi befolyást okvetetlen fentartandónak kívánta nyilváníttatni s az állami főfelügyelettel kapcsolatba hozni; a vallásoktatást elkülönözte az oktatás többi tárgyaitól; a közös iskolát mint elérhető legjobbat célul tűzte ki, de addig a felekezetek megnyugtatóására, általok fentartandó iskoláikat nem háborgatta s erre a jövőben is szabadságokat engedett; belenyugodott még ezen szabadságokba a nemzetiségeket illetőleg is, csak a magyar nyelv tanítását kötelezővé tette; a népoktatást pedig ingyenesnek nyilvánította. Főcélja volt különösen a hitfelekezetek megnyugtatója, a néptanítók helyzetének javítása, mire nézve a községi adó 5⁰/₆-át kívánta kirovatni. Azonban a vallásfelekezeteket nem sikerült megnyugtatónia. Előbb protestans rokonszenvvel vádolták. Azután mégis az egyház szolgálatába szegődöttnek hirdették, mert az egyházak kezéből kivenni az iskolákat nem akarta. Egyedül a keleti egyház hívei éreztek megnyugtatót a törvényjavaslat

¹⁾ XIX. törvénycikk 1847/8.

által, mely a törvényhozás figyelmét rájuk is kiterjeszté, kiknél a segély csakugyan legszükségesebb volt.

Vádolták azzal is, hogy a gazdagabb polgároknak nyújt kedvezményt a javaslat s elnyomja a szegényebbeket. Központosítani akarták az iskolákat s a tanítók fizetését az állampénztárból utaltatni, de a költségek óriásiak lettek volna. Végre is némi módosításokkal a javaslat elfogadott miután Eötvös tárcáját kötötte hozzá s felszólalt mellette Deák is.

Azonban maradandót tenni Eötvösnek nem sikerült. A viszonyok hova-tova bonyolultak. A ministerium kebelében mind nagyobb és nagyobb lön a meghasonlás. Eötvös mindig a Batthyány-féle törvényes s békülékeny szellemet pártolta s mind erősebb lett az antogonismus köztök és Kossuth között. Néha a sokszerű gyanúsítások s zavarok miatt türelmetlenül kívánt tárcája terheitől megszabadulni, de nem lehetett. Végre is a ministerium lemondott. Batthyány új ministerium alakításával bizatott meg, Eötvös újra benne volt; de e miniszterium meg nem alakult. Lamberg meggyilkoltatása után pedig rémülten elhagyta Pestet. Pulszky Ferenc így adja elő e dolgot: „Bécsben hivataloskodtam ez időben; ¹⁾ gyakran láttam az aggódó Eötvöst innsbrucki útjában, hol Batthyányval ki kellett eszközölnie, hogy a felség Jelasicsot árulónak bélyegezze; láttam, midőn örömteljesen visszajött, s ismét izgatottan, midőn János főherceg elé mentünk, ki Batthyány La-

¹⁾ Államtitkár volt herceg Eszterházy Pál minister mellett.

jósak kijelentette, hogy Jelasicssal találkoznia kell. A kormány gondjai, a felelősség terhe, a folytonos ingadozás remény s kétség közt s a végveszély közeledtének sejtelve, erősebben hatott Eötvös ideges költői természetére, mint hidegebb véralkatú társaira; mi csoda tehát, ha azon csapást, mely alatt gr. Széchenyi István acél szervezete összeroskadtt, Eötvös finomabb idegzete nem tudta elviselni? Az eszmék terén senki sem kételkedett bátorságán, a pesti árvíznél megmutatta, hogy egészségét, életét nem félti; de a felizgatott néptömeg indulatoskodása, mely a vezért többé szóhoz nem juttatja, ijesztőleg hatott költői phantasiájára; s midőn a fölfegyverkezett népet látta, melylyel Ivánka Imre az új épületet elfoglalta, veszettnek hitte a jó ügyet, veszettnek a józan haladást és szabadságot, s kétségbe esve a haza jövője iránt, mely felett, nézete szerint, már csak a vakeset uralkodik, Bécsbe ment s útlevelet kért álnév alatt Svájcba, hogy hazája vesztének tanuja ne legyen. Harmadnapra idegzete lecsillapult, s azon küldöttséggel, mely Schönbrunnba még az utolsó sikertelen kísérleteket a kiegyezkedésre megtette, visszatért Pestre bureaujába. Nyugodtabban jött fel még egyszer, midőn egy új küldöttség [nem többé a fejedelemséghez, hanem a bécsi országgyűléshez fordult; Rieger és Stadion ármánykodása következtében ismét sikertelenül. A rémkép, mely Eötvöst éjjelnappal háborgatta, végre csakugyan alakot öltött; Lamberg meggyilkoltatása a pesti hidon bizonyította, hogy kormány s országgyűlés többé nem képesek a tömeg vadságát fékezni. Eötvös rémulten elhagyá Pestet, Bécsben maradt néhány

napig a legizgatottabb állapotban, melyet a pákozdi siker híre sem tudott csillapítani; s midőn október 6-án az első ágyúdörgés érte fülét, lélekszakadva, tört kedélylyel távozott el Bécsből. A 49-es év dicsőségét és szerencsétlenségét csak hirlapokból tudta meg.¹⁾

A közbeszéd szerint egyik oka volt eltávozásának az, hogy félt, ha itt marad, teljesedik rajta a hirhedt delejes jósnő Lenormand jövendölése, hogy a forradalomban életét fogja veszteni.

IV.

Eötvös 1848. szeptember 29-én hagyta el Pestet s 1850 november havában tért vissza ismét.

A közbeeső időt külföldön töltötte.

Eötvös maga megírta okát eltávozásának. A forradalommal egyénisége összeférni nem tudott. A tömeg erőszaka borzalommal tölté el lelkét az iránt, mit a viharban az egyeseknek szenvedni kell. S mégis a forradalmi lépéseket nem helyeselni annyi lett volna, mint a reactiót pártolni.

Elment tehát.

De megnyugodni nem tudott. A kétely, a hazafi fájdalom súlya lelkét majd a kétségbeesésig hajtották. Dolgozott, de a munka vigaszt s a család meleg rokonszenve enyhet nem adott.

Azonban az események forrongó árja lelkét nem hagyta nyugodni. Ő, ki százszor megbánta a percet, mikor a politikai pályára lépett, ismét egy nagy tanulságot akart nyújtani nemzete

¹⁾ Vachott Sándorné. Babérlombok XXIX—XXX. II.

számára. Érezte, hogy a forradalom soha sem vezethet sikerre. Ismét a történelem tanulságaihoz fordult s elhatározta, hogy a francia forradalom történetét s főleg annak hatásait fogja megírni az európai államok belső fejlődésére, feltüntetve azon tanokat, melyek a szabadság és rend megszilárdulására vezetnek.

1848/49-ben folyton Münchenben lakott s e célra szüntelen gyűjtötte az anyagot. 1848 nyarán Salzburgba ment s ott az eigeni parkban, egy kis nyári lakban szándékozott tanulmányai eredményeit feldolgozni.

Azonban az 1849-iki év tragikus eseményei lelkének nem engedtek elég nyugalmat. Aztán már hiába voltak volna a tanulságok. Az elbukott nemzet szellemére ez úton hatni nem lehetett volna s tán éppen akkor szükség se volt.

1849 telét újra Münchenben tölté.

1850 nyarán Bajorországba ment Tutzingba, a starnbergi tó partjára. Innen ment át Schweizba s a Zürichi tó partján meglátogatta barátját, Szalay Lászlót.

Egy gyászos emlékü mult s kétes eredményű jövő határán találkozott a két jó barát, egyek az érzésben és elvi meggyőződésben. Mindkettő azonban nem a kétségbeesett emberek lemondó hazafiságával, hanem a használni akarás erős határozatával állott az új jövő küszöbére. Szalay a magyar nemzet lételének jogát a történelmi multban kereste fel s a magyar nemzet régi történetének tanulságait jegyzé fel az ifjúságnak vezérfonalul, az időseknek vigaszul és okulásul. Eötvös a jelen bonyodalmakra irányozta figyelmét.

Nem írt a forradalomról.

Annak hőségét nem kárhoztatta el. Helyesebbnek találta a jelenből utat találni a jövő felé. Figyelmét első sorban a nemzetiségi kérdés foglalta el. Oly kérdés, melynek jó vagy rossz megoldásától függ Ausztria sorsa s népeinek elégtel boldogsága és nyugalma. Így írta s névtelenül ki is adta „Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich“ című röpiratát. (Pest 1850).

Nem Magyarország szempontjából indul ő ki e munkájában. Ausztria érdekeit tartja szemelőtt, melyet mint nagyhatalmasságot sértetlenül kívánná, hogy megálljon mind az európai béke, mind hazánk szempontjából. Ausztriának gyengülni nem szabad. Gyengülni fog pedig a nemzetiségi kérdés téves megoldása által. Éles s világos kritikával bizonyítja meg, hogy az ausztriai nemzetiségek felfogása szerint a nemzetiségi törekvések célja az egyes nemzetiségek uralkodása vagy az egész államon, vagy annak egyes részeiben. Ily felfogással e törekvések nem egyezhetők össze alkotmányos állam feltételeivel. Eötvös elismeri, hogy Ausztria alkotmányos állam óhajt lenni. Olyannak nyilvánította magát az 1849-iki, március 4-diki octroyalt alkotmánya által is. De a nemzetiségi törekvések e márciusi alkotmánynyal sem egyeztethetők meg. Az alternatíva tehát ez: Ausztriának, ha egységes állam akar maradni, választania kell, hogy vagy alkotmányos állam marad, vagy a nemzetiségek egyenlősítését tűzi feladatává. Mert a kérdést a nemzetiségi követelések alapján megoldani csak úgy lehet, ha a politikai jogok centralisáltatnak egy

absolutistikus uralkodó kezében, ki a nemzetiségek felett áll; a közigazgatás pedig az állam egyes részeire bízatik, mely részek a nemzetiségek túlnyomósága szerint határozatnak meg. De még ez sem adna teljes nyugalmat. A részletekben így is kivihetetlen a teljes egyenlősítés, mely csak az állam teljes felbontásával volna elérhető.

De a nemzetiségek kielégítése sem odázható el. Azoknak figyelembe vétele nélkül sem képzelhető Ausztria rendezése. Figyelembe vendő szempontok tehát: alkotmányos, egységes Ausztria; Ausztria egyes részeinek történeti joga, mit a márc. 4-ki manifestum elvet s végre a nemzetiségeknek nyelvök iránti követelményeik. Az első kettő megoldása kétséges nem lehet, ez utolsó megoldatik minél nagyobb mérvű egyénis szabadság által, épen úgy mint a vallások viszálya is épen ily úton nyert már megoldást. Ez e röpirat eredménye. Elvekben, a nézetek tisztulásában és határozottságában, a kritika biztosságában és nagy látkörében előhangja e mű nemsokára megjelent nagy állambölcseleti művének, a XIX-ik század uralkodó eszméiről.

E nagy mű egészében véve azon vizsgálódásoknak eredménye, melyeket Eötvös a Francia forradalom történetének megírása végett tett a megelőző években. Ilyen alakban pedig folytatása azon munkásságának, melyet a parlamenti felelős kormány és központosítás érdekében kifejtett. A „Reform“ c. művét kell olvasni, hogy teljesen megértsük Eötvös e nagy kritikai állambölcseleti művét. Mekkora tisztázódása, fejlettsége és sokoldalúsága az eszméknek!

Tagadhatatlan, hogy Eötvös és a centralisták a forradalom előtt sem hagyták homályban elveiket. Világosak voltak azok eléggé. De nem tagadható, hogy a magyarázatok nagyon egyoldalúak voltak. Bebizonyították, hogy a meggyerendszer tarthatatlan. Csalhatatlan meggyőződést tápláltak az iránt, hogy tanaik az egyetlen út, mely Magyarország fejlődését biztosíthatná s a felső megtámadások ellen is erős védfalul szolgálhatnak. De nem tisztázták a központosítás hatáskörét. Nem határozták meg az alkalmazás módját. Nem írták körül ama módokat, hogy a központosított kormányhatalommal szemben mi nyújt biztosságot az egyéni szabadságra nézve. Nem szóltak arról, hogy Magyarország ez esetben minő viszonyban fog állani Ausztriával szemben s mik azon közös ügyek, melyek az egységes birodalom épentartása érdekében fentartandók s körülírandók, miután a kormányok őszintesége felől illusiókat nem táplálhattak.

Egyszóval eszméik előadásában, melyek általános európai eszmék voltak, nem hiányzott a kritika mélysége és alapossága s még pedig torzítás nélkül; de hiányzott az alkalmazás részletezése és realitása.

Igy történt az, hogy a mint a márciusi napokban Kossuth valósította elveiket, senki se mondhatná meg, hogy azokban mennyi van az övékből s mennyi nem az övék.

Hogy a 48-ki felelős kormány alapelveiben megegyezett az ők nézeteivel, az bizonyos. A részletekben, hogy nagy volt az eltérés, az még bizonyosabb.

Oly vonások ezek, melyek vagy a nézetek

még nem teljes tisztaságáról, vagy arról tesznek tanuságot, hogy még nem tartották az akkori viszonyok között a részleteket előadni szükségese-
seknek. Elveik oly gyors győzelmében magok sem
hittek.

Ezt maga Csengery is elismeri.

Nem tagadható, hogy Eötvös mellékesen a Reform-ban céloz rá, hogy nem kívánná a centralisatiót az államgépezet minden utolsó részleteire kiterjeszteni. Odavetett megjegyzések vannak benne erre vonatkozólag.

Most az eszmék teljes tisztázásának ideje eljött. E végre írta Eötvös a XIX-ik század uralkodó eszméiről szóló művét. Ennek egy része van úgyszólván kikapva említett röpiratában, Ausztriára alkalmazva.

„A XIX-ik század uralkodó eszméinek befolyása az államra“ ez teljes címe Eötvös nagy munkájának. Két részre oszlik. Az első rész megjelent 1851-ben, a 2-ik rész 1854-ben. A mű első része lényegileg kritikai, a második rész úgyszólván az alkalmazott rész. Abban bírál, ebben útmutatást nyújt. Mi is külön vesszük szemügyre a két részt.

Eötvös műve nem csak Ausztriát és hazánkat érdekl. Sőt úgyszólván eltávozik ebben a hazai viszonyoktól s egész nyugat Európa államai fölé emelkedik s vet vizsgáló pillantást az egyes államgépezetek belső működésére. Sőt nem csak ezt teszi, hanem magát azon tudomány módszerét is bírálva érinti, mely az állammal foglalkozott. Épen erről szól az első rész bevezetése, a mellett még munkája célját is meghatározván.

Eötvös látja, hogy nehéz napok vannak s még

nehezebbekre nyújt kilátást a jövő. A rend és műveltség barátja nincs miben bizzék, nincs miben vigasztalást találjon. Maga a 48-ki forradalmak sora Európában csak növelheté az aggodalmat; mert ezek nem a népek érzéseinek kifolyásai voltak, sőt a nép többségének beleegyezését utóbb kellett kinyerni a forradalomra és mégis sikerültek; mert a fenálló védelmére senki sem mert vállalkozni, annyira nem volt jogszerű. (I. 10.)

A komor bizonytalanság a jövő iránt nem az egyes államok külön viszonyaiban rejlik, sőt bizonyos,

a) hogy az ezt előidéző viszonyok általánosság egész nyugat Európában,

b) s hogy az eddig alkalmazott eszközök nem elégségesek e bajok elhárítására.

S mi e közös bajok oka? Azon ellentét, mely a kor uralkodó eszméi s az alkalmazás közt fenn áll. S e szerint vagy az eszmékben, vagy alkalmazásukban van hiha. „Vagy azt kell feltennünk, hogy a keresztény polgárisodás hamis eszmékből indulva ki, oly célok után fárad, melyeket elérni nem lehet; vagy pedig azt, hogy az összes tudomány és államművészet, félreértvén az uralkodó eszméket, nagy feladatának megoldását téves úton kísérlette meg.“

E kérdésnek felderítése céljából iratott e mű.

A módszer, mely benne alkalmazást nyert, a tapasztalás inductiv módja, melyet Bacon a természettudományokban oly sikerrel alkalmazott.

Eötvös azt látja, hogy a korabeli államtudományok állása épen az, mi volt a természettudományoké Bacon korában. Azt kell segédül venni, mit ő vett, t. i. minthogy az államtudomány

voltaképen gyakorlati tudomány, transcendentalis szemlélődések helyett a tapasztalást kell vezérül választani; mert csak ez biztosíthat a felől, hogy az alapelvek, a kiindulás elvei helyesek, s csak ez által tudhatjuk meg, mint kell azokat alkalmazni.

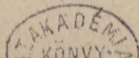
Ez az, mit Eötvös művében megkísérlett.
(I. 35.)

Nem fog tehát metaphysikai speculatiókba bocsátkozni.

Segédül veszi a történelem tanulságait és saját tapasztalatait.

Törekedni fog oly államforma szervezését alkotni meg, mely a jelen kor viszonyainak leginkább megfelel s nem fog az állameszmények fogalmi téren mozgó speculativ tervével foglalkozni.

Kétségen kívül, midőn Eötvös az inductiv módszer elsőségét vitatja az államtudományok terén, voltaképen kezébe fogja a történelmet s azt mutatja fel, hogy ime ebben vannak a praemissák, itt a kiindulás. Eötvös nem az államról szól tehát munkájában általában és elvontan, hanem oly államokról, melyek a történelem tanúsága szerint léteztek s tapasztalatunk szerint léteznek. Tehát szerinte az állam csak a bölcsélet speculatióiban létezik, melyről igen is lehet deductiv úton bölcselkedni, de a valóságban állam csak anyyiban létezik, a mennyiben az egyik vagy másik állam. Eötvös csak emberek által fentartott államokat ismer s ebből kiindulva azt hiszi, hogy az államtudományok célja épen az, hogy visszahassanak az államok olyan, legcélszerűbb berendezésére, mely leginkább megfelel az emberek azon szükségéinek, azon eszméinek, me-

lyek kielégítését és valósítását bizonyos korban az államtól várják.

Ismét a régi elv nyilatkozása ez, melynél fogva az élet és tudomány szoros viszonyát sürgeti.

Nem lehet tehát az állam-szervezetet megállapítani örök időkre, annak változnia kell azon eszmék szerint, melyek időről-időre feltűnnek az emberiség lelkében. Ebben az alapfelfogás eltéréseiben izen Eötvös hadat az állameszme bölcselmi magyarázóinak. Nem mintha kicsinylené a deductiót, ámbár nem nyilatkozik e felől. De mint a gondolkodás egyik módját, ő maga is alkalmazza, midőn pl. a társaságok létezését mint alapszükséget veszi fel.

Eötvös tehát a kor uralkodó eszméiből indul ki s állama, melynek szervezete e műve 2-ik részében kifejti, a kor uralkodó eszméinek az állammal minél teljesebb összhangzásán alapul.

Mik tehát e kor vezéreszméi? Oroszországot, hol a polgári szabadság utáni törekvés még kezdetét se vette s Angliát kivéve, hol már e törekvések ki vannak elégítve, három eszme hatja át e kor törekvéseit: a szabadság, egyenlőség és nemzetiség.

A szabadság értelmezése ma ebben áll: „ne létezzék oly hatalom az államban, mely nem a nép nevében s — legalább közvetve — nem általa gyakoroltatik.”

Az egyenlőség divatos jelentése ez: „a nép neve alatt minden ember értetik s hogy mindenki ugyanazon mértékben s ugyanazon módon járul a közös népakarat alkotásához.”

A nemzetiség fogalma határozatlan, jelent nyelv- és faj-közösséget és ennek nevében majd

a különvált néprészek egygyéolvasztását, egyenjogúságot, majd uralkodást követelnek.

Nagy alapossággal bizonyítja meg Eötvös e munka első részében, hogy ez eszmék e divatos értelmezésekben ellentmondanak teljesen egymásnak; de külön-külön is mindenik létesítése csak a jelen államok felforgatása által volna elérhető és végre, ha ez eszméket divatos értelmekben megvalósítnák is, az emberiség megnyugvást találni bennök nem fogna.

A teljes korlátlan egyenlőség absolute véve csak a viszonyok teljes egyenlősége által létesülhet s ez vagy a communismushoz és socialismushoz vezetné az emberiséget, vagy pedig a korlátlan uralomhoz, mely a nép nevében; de annak minden még közvetett részvéte nélkül is gyakoroltatik, s mindkét esetben a szabadság még azon fentebbi divatos értelmezésben is, fenn nem állhat.

A nemzetiségi elv, mely mégis leghatározottabb kifejezését az uralomra törekvésben leli, épen ezért ellentmond mind a szabadságnak, mind az egyenlőségnek s a történelmi jog mellőzése miatt minden államot felforgatna; mert nincs állama Európának, mely ez elv alapján épült volna fel. Sőt a szabadság és egyenlőség eszméjének terjedése s a nemzetiségi eszme közt ily értelemben viszás arány létezik. Minél inkább hódítanak azok, háttérbe szorul emez.

De viszont a szabadság és egyenlőség is mai értelmében összeegyezhetetlen a mai nagy államok létezésével; mert az első csak a kormányhatalom olyszerű gyengítése által érhető el, mely vagy a római plebs, vagy a párisi sectiók uralmához vezet; a második pedig csak a hor-

mányhatalom korlátlan ereje által biztosítható, mi a római imperátorok vagy Napoleon korát idézné elő.

Mindezekből következik az, hogy még ha a szabadság, egyenlőség és nemzetiség megvalósulnának is divatos értelmökben, nem eredményeznék a várt meglegedést, mert ellentétben állanak polgárosodásunk fentartó s ezt kifejlesztett elemeivel.

Azon igények, melyek a szabadság és egyenlőség nevében fentartatnak, voltaképen az állam egyetemi jogosultságát célozzák az egyéni szabadság megszorításával; holott pedig azon elemek, melyek a keresztény polgárisodás alapjául szolgálnak, épen az egyenlő egyéni szabadságban gyökereznek s ennek megsemmisítése, minden egyes jóllétének megsemmisítését eredményezné. Épen ez áll a nemzetiségről is.

Honnan származnak tehát a jelenkorban oly nagy mértékben tapasztalt nyomorok? Honnan az államok gépezetében ama surlódás, melynek zaja a részek összhangzásának hiányáról tanuskozik? Honnan az általános elégtelenség és nyugtalanság a baladás e nagy századában?

Okvetetlenül e bajok azon ellentétben gyökereznek, mely e fogalmak értelmezése és a megvalósításokra irányzott törekvés s a társadalmi rend alapelvei között van. Röviden: az állam, mely törekvése céljául az ókori államot tűzte ki s a társadalom közt, mely létalapját az egyéni szabad küzdelemben és versenyben találja, áthidalhatatlan az ellentét.

A régi korban lehetséges volt a korlátlan hatalmú állam, mert ez ellentét nem létezett.

A római szemében az állam volt minden, a polgár semmi.

A keresztény-germán felfogás szerint minden az egyén, semmi az állam.

Amott az egyenlőség, emitt a szabadság túlnyomó uralma.

Az egyéni önállás e túltengése okozta a középkor küzdelmeit királyság és hűbériség között. A királyság győzedelmeskedik s XIV. Lajos kora megvalósítja a királyi hatalomról táplált legmerészebb álmokat.

A francia forradalom új eszméket dob a világba. Illetőleg feleleveníti a régi eszméket a szabadságról. De ellenkező túlságba megy. A népfelség eszméje egy új abszolút hatalomra vezet. A népuralom a szabadsággal zavartatott össze. A szabadság és egyenlőség e divatos értelmezései megállapítják az ellentétet az állam és társadalom között.

Itt a baj forrása. Vagy a társadalmi rend alapja szüntetendő meg tehát, vagy az államot kell másképp rendezni. Ez az alternatíva.

A kik a társadalmon óhajtják a változtatást, azok vagy egészen felforgatnák a mostani egyéni szabadságon alapuló rendet, melynek kifolyása s szabad verseny s ezek a socialisták és communisták, vagy pedig némi célszerű változtatással megelégednének — mondja Eötvös (I. 276.)

Eötvös csak ez utóbbiakkal foglalkozik. Guizot azt véli, hogy a fennálló rendet javítani kell, mert a demokrat-alkotmány alkalmazásában némi hibák vannak.

Mások a népfelség alapján a választási jog helyes rendezésében keresnek orvoslást.

Mások Lamartinenal a népfelség nevében köztársaságot követelnek.

Eötvös részletesen mutatja ki Guizot elméletének elégtelenségét, melyben nem kevés optimizmus nyilvánul. Lényeges átalakítás nincs benne, csak változtatás, módosítás, melynek leglényesebbje az, hogy a kormányhatalmat egyetlen testület helyett többre bízna.

Hatályosan mutatja ki a választási jog rendszerének elégtelenségét is. Mindenféle ajánlott rendszernek alapeszméje és célja egy; de másfelől egyik sem felel meg a kitűzött célnak, és pedig annyival inkább nem, mert a választási jog helyes gyakorlata egészséges politikai viszonyoknak eredménye s nem forrása.

A mi a Lamartine-féle köztársaság iránti rokonszenvet illeti, szintén elégtelen. Eötvös kétségtelenül jobban rokonszervez a királysággal, hanem feltétlenül egyik forma mellett sem nyilatkozik. Mindeniket jónak tartja a körülmények szerint. Azonban szerinte az állam java minden viszonyok közt azt kívánja, hogy élére egy egyén állíttassék. A mi pedig a részleteket illeti, alkotmányos királyság és köztársaság közt kevesebb a különbség, hogysem egyik felsőbbbsége a másik felett világos lehetne s tehát ez átalakítás eredményei nagyon kétségesek.

Emígy uralkodván az elvek, nem lehet kétséges a jövő. Mindenki egyetért abban, hogy ez az állapot soká nem tarthat. A mult és jelen törekvései megmagyarázzák a jövő fejlődés eredményeit. A multban a fejlődés nem változott a jelenkorig: a törekvés a római birodalom bukásától folyton ugyanaz maradt, t. i. egészen abszoluttá

tenni az államot. Ezt elősegíté a XVI-ik század vallásos s a XVIII-ik század politikai forradalma. Csak a cím változott meg, melynek nevében a korlátlan hatalom sürgettetik. A forradalom előtt volt egy korlátlan úr uralma Isten nevében, most ugyanaz történik a nép nevében. Most már oda-jutottunk, hogy az egy birtokjogon kívül semmi sem maradt menten az állam mindenhatósága alól. S Eötvös az egyéni szabadság ez utolsó bástyáját is fenyegetve látja.

Ily mult és ily jelen csak egy jövő felé vezethet. Az állam mindenhatósága egy egyén korlátlan uralmához fog vezetni, egy szóval a caesarismushoz.

Azon törekvés tehát, mely célul az állam mindenhatóságát tűzte ki s a communismus, mely oly társadalmi rendet óhajt, mely csak egyesnek korlátlan uralma által tartható fenn, eredményében nem különbözik egymástól, csak az utak különbözők, melyeken egy célra törnek s a vita csak a körül foly: ki nyújtsa a koronát Caesarnak.

Elhiszi Eötvös, hogy azok sem óhajtják ez eredményt bizonyára, kik e tekintetben legerősebb elvi meggyőződéssel bírnak; de hol vannak a megállapodás határai az elvek valósításában? s a kik tudják is, mi biztosíthatja őket, hogy meg tudnak állani? A tényekben valósulni indult elvek logikája erősebb egy egyén, egy párt és nem ritkán egy nemzet akaratanál.

Emigy Eötvös sötétnek látja a jövőt. De tud utat világosabb, reménnyel biztatóbb tájak felé. Ő nem elégszik meg a már elősorolt részszerinti javításokkal, hanem elvi alapon sürgeti őket s e javítások módja a 2-ik részben foglaltatik.

Eötvös szerint nem a társadalom és keresztény polgárisodás létalapját kell eltörölni, mely az egyéni szabadságon alapul, hogy összhangzásba lehessen hozni az államban uralomra jutott törekvésekkel; hanem megfordítva az államot kell úgy rendezni, hogy benne az egyéni szabadság, a polgárisodás e szülője, minél szabadabb meghonosulást találhasson.

„Nem az a föladat tehát, hogy új polgárisodás alapítására törekedjünk; hanem az: mily módon fejleszthetjük azt, melynek körében eddig haladtunk, legmagasabb fokáig.“ (II. k. 11.)

Elismeri Eötvös, hogy a szabadság, egyenlőség és nemzetiség valóban a kor uralkodó eszméi, s egyszersmind épen a keresztény polgárisodás körébe tartoznak s polgárisodásunk folyama alatt nem is lehetett háttérbe szorítani egyiket sem; de az emberiség általában lényegesen egyebet ért ez eszmék alatt, mint a hogy azokat eddigelé az államban megvalósítani törekedtek.

Ugyanis egész polgárisodásunk a szabadság, egyenlőség és nemzetiség eszméin alapul; de a mint azokat az államban megvalósítani törekednek, úgy ezek a fogalmak csak az iskola és hírlapirodalom által magyaráztatnak, mert a nép felfogása szerint, a mint ez tetteiben nyilvánul:

a szabadság oly állapot, melyben az ember saját tehetségeinek s a mennyire ezek engedik, a természetnek is korlátlan ura;

az egyenlőség csupán eszköz, hogy mindenki a szabadság élvezetéhez eljuthasson;

a nemzetiség pedig az egyéni szabadság elvének alkalmazása egész népekre.

A divatos felfogás szerint tehát az egyen-

lőség absorbeált minden egyebet, a nép pedig minden erővel a szabadság valószínűsítésére törek.

A három eszme a nép felfogása szerint nem áll ellentétben egymással.

A kérdés tehát ez:

„Adhatni-e nagyobb mértékű egyéni szabadságot az egyeseknek, mint a melylyel most bírnak az államban, a nélkül, hogy ezáltal veszélyeztük, vagy lehetetlenné tegyük nagyobb államok fennállását?” (II. 72.)

Ez a kérdések kérdése

Más szóval ez azt teszi: Lehet-e az államokat úgy szervezni, hogy intézményei s így maga az egész állam ne álljanak ellentétben a társadalommal, illetőleg azon eszmével, melyen a társadalom alapul s mely magába foglalja a kor többi uralkodó eszméit, t. i. az egyéni szabadsággal?

Eötvös szerint lehet.

Eötvös ennek megbizonyítása végett az állam előállításának és céljának magyarázatába bocsátkozik.

Eötvös a társaságokból magyarázza ki az állam előállítását. A társaságot pedig az emberi természet eredményének tekinti s tudományosan igazolni felesleges. Az állam tehát több mint az egyén, több mint a társadalom s tisztán a polgárisodás eredménye. Meg lehet tehát különböztetni az állam vizsgálatánál két dolgot: mint állott elé az állam? és mi fennállásának jogalapja?

Hibás a Rousseau-féle államszerződés, a mennyiben nem létező szerződést nem létező em-

berek közt vett fel; de az állam előllására más alapot, mint a szabadakaratot felvenni nem lehet s így abban kell keresnünk jogalapját, mi a szabadakaratot elhatározza, t. i. az észszerűségben.

Az észszerűség a tapasztalás útján egyedül kikutatható s a magasabb világrend felvételével is leginkább megegyeztethető jogalap.

Ebből világosan folynak a többiek. Az egyes sohasem nyúl céljai elérése végett távolabbi eszközökhöz, ha közelebbiekkal elérheti s így az egyes csak oly dolgokban folyamodik az államhoz, miket maga erejével, vagy kisebb társulatokkal elérni nem tud.

Az egyes tehát az államot nem célnak, hanem eszköznek tekinti.

Mi tehát az állam célja? Az egyéni biztosság. 1

Biztosítása azon javaknak, miken az egyesek boldogsága alapul, erre való az állam mint eszköz s e javak kétfélék, úgymint anyagiak és erkölcsiek.

Nem célja tehát az államnak e javak megszerzése, mire nézve sokan, bizonyos elvek nevében, lehetetlen követelésekkel léptek fel az állammal szemben, csak biztosítása.

Az állam célja a biztosság. Ez azon rövid pár szó, melyen e könyv alapul. Helyes-e ezen felfogás, bizonyára eldönthetetlen az elmélet szempontjából; de nem lehet tagadni, hogy gyakorlatilag észszerűen más célját találni az államnak nem lehet s az államok vizsgálata inductív uton kétségtelenül ide vezet; bárha nem tagadható, hogy deductív alapigazságnak igen egyszerű. Azonban ez nevezetes bizonyíték a mellett, hogy

igaz is. Eszünkbe jut itt általában a törvények világossága és egyszerűsége. Bizonyára kevés könyvnek tevé alpját ily egyszerű alapgondolat, melyet támogat világossága s az inductió logikája egyaránt. Ebből aztán Eötvös deductiv úton következteti azt, hogy minden korban más-más javak azok, miknek az egyes biztosítását várja az állam által, s ezért alkotmányt csak koroknak lehet adni s nem minden kornak.

E kor uralkodó eszméje az egyéni szabadság. Az újabbkori államnak célja az egyéni szabadság biztosítása.

Hogy kell tehát rendezni az államot az egyéni szabadság elvének alapján?

Kétségen kívül az egyéni szabadság legnagyobb biztosítását csak az állam adhatja meg, s e szerint az államnak egységesnek, erősnek kell lenni. Ezen egységet és erőt csak a központosítás adhatja meg. Eötvös a központosítást mit feltétlen szükségét állítja fel tehát az államra nézve, bárha ez veszélyezteti is az egyéni szabadságot, mert korlátozza; de e korlátok által szerezheti meg csak az egyén másfelől a biztonságot, azaz a szabadságot. E központosítás annyival is szükségesebb ma; mert nagy és erős államhatalom fentartása áll érdekében minden államnak.

Ily központosítás szükséges a törvényhozásban, kormányzásban és képviseletben. S itt Eötvös különösen utal az alkotmányos monarchia célszerűségére.

De ezekkel szemben szükségesek oly intézkedések másfelől, hogy a szabadság biztosítva legyen az állammal szemben.

Erre nézve három mód van: az államhatalom belső szervezése; — a felelősségre vonhatás, — az államhatalom korlátozása.

Az elsőt tekintve legnagyobb biztosítékok az alkotmányos egyeduralkodó államokban találhatók a szabadságra nézve s ezért ennek nagy előnye van a többi kormányforma felett.

A második mód biztosítja a szabadságot a választási jog s felelősség gyakorlása által; de mindkét befolyás a jelenkor roppant államaiban oly csekély, hogy sem kárpótlást, sem elég szabadságot nem ad a népnek, ahhoz képest, a mit óhajt.

Igazában az egyéni szabadságot csak a harmadik mód által lehet biztosítani: ha t. i. „kevesbíteni törekszünk a hatalmat, melyet az állam jelenleg minden viszonyra gyakorol.“ (II. 248.)

Eötvös a II-ik rész 4-ik könyvében részletesen megbizonyítja, hogy a központosítás merev teljessége mellett felhozott érvek egyenes tévedésen alapulnak, s hogy ha az államhatalmat csupán arra szorítjuk, a mi csak az államot illeti, vagy a mit csupán az állam végezhet, azzal sem az állam hatalmát, sem az egyesek szabadságát, sem a haladást nem kockáztatjuk. De sőt minden lépés, melyet az államok a merev központosítás útján előretettek, csak szaporította a lehetetlen feladatok megoldását; a nyugalom és elégedettség helyett csak folytonos forradalmakat, vagy legalább az államhatalom ellen szaporodó elégtelenséget és ellenállást okozott.

Korlátozni kell tehát az állam hatalmát. Vissza kell szorítani csupán azokra, melyek az

összes államot érdeklik, melyek azon állam minden tagjával közösek.

A mint csak egy eszköz van, mely a nagyobb államok fennállását biztosítja s egyszersmind az államhatalomnak kellő erőt adhat s ez a központosítás: úgy csak egy óvószer létezik, mely a nagy államokat a kényuralomtól és forradalmaktól megóvjá t. i. az önkormányzás elvének alkalmazása, mely által mind az államhatalomnak erős gát vettetik, mind az egyén nem érzi magát először elszigetelve a ropant államhatalommal szemben, mind másfelől önálló tevékenységre tért nyer, melyet semmi választási és felelősségre vonási jog nem kárpótol s mit végre is ép ott nem alkalmazhat, hol személyes, mindennapi érdekeiről van szó.

Minden szabadságnak alapja az államban azon szabadság, melyet az egyén községe körében bír; az állam irányában való függésének szintén legjobb biztosítóka azon függés, melyben községe iránt van. Hol a politikai jogok gyakorlását s a politikai kötelességek teljesítését kisebb körökben minden polgár megszokta: csak ott lehetséges nagyobb államban politikai szabadság rendetlenség nélkül s szilárd alapú rend kényuralom nélkül. Hogy mindkettő lehetséges-e az egyes államokban, s a jelen ingadozásai helyett alkothatni-e szilárd, tartós államépületet? csupán attól függ: mennyiben lehet erős községi életet alapítani az egyes államokban.

Erős és abszolút központosítás, megoszthatatlan kormányhatalommal következetesen alkalmazva; erős községi élet alkotása s benne önkormányzat minden oly dologban, mely az egyént

közetlenül, az államot pedig csak közvetve illeti: ime ez azon állam, mely Eötvös szerint korunk uralkodó eszméinek megfelel.

Az egyéni szabadságra törekvés maga is az államhatalom biztosítéka gyanánt szerepel, nem hogy gyengítené; mert minél nagyobb a községek önállása, s bennök a többség uralma a kisebbség felett: annál gyakoribb az eset, midőn az egyes jogait sértve látván a község által, az állam védelmére szorítkozik, mi ismét a községek elszakadási törekvéseit is ellensúlyozza. Valóságos központfutó és központ felé tartó erők összege emígy az állam, melyben az elszakadást a központ szilárdsága ellenzi s a részek függetlensége megőriztetik az összeolvadástól.

Az egyéni szabadság egyik kifolyása, de meg a személyes érdekek kielégítésére legalkalmasabb a szabad egyesületi jog, mit Eötvös lényegesen megkülönböztet a politikai cluboktól. S ez is az államhatalom szilárdítására vezet; a mennyiben ez a jog szintén egyik eszköze az egyeseknek, hogy magokat a község, megye stb. hatalma ellen biztosítsák s táplálja az öntudatot, hogy nem a község vagy megye; hanem magasabb fokon az állam az, mihez tartoznak.

Átlátja azonban Eötvös, hogy mind e körülmények kevesítik ugyan minden oldalon a hatalommal való visszaélés lehetőségét, de lehetetlenné nem teszik. Van az államnak célszerű intézményeken kívül némi erkölcsi biztosítékokra is szüksége.

Ily biztosíték az államhatalom visszaélése ellen a jog iránti tisztelet; és épen a fennálló törvények által kifejezett jogok tisztelete.

Ezt a tiszteletet a bírói intézmény tartja fenn, melynek hivatása a törvény uralmát biztosítani. Ez tartja a hatalmakat leginkább, korlátaik közt s egyszersmind legalkalmasabb e szerepre; mert egyedül ezen hatalom oly gyenge anyagilag, hogy állásával vissza nem élhet.

Szükségesnek tartaná Eötvös épen ezért egy főtörvényszék felállítását, melyet az államban a hatalmak összeütközése esetében a legfőbb határozás illetne.

Ily támaszául szolgál az államnak a vallás is. S különösbbe épen legalkalmasabb eszköz az államhatalom korlátok közt tartására, a mennyiben az egyház önállósága az állam irányában, egyszersmind biztosítéka mindazon önállóságnak, melyet az alkotmány az állam egyes részeinek ad.

„Az egyház szabadsága legfőbb, egyedüli, rendíthetetlen erkölcsi biztosítéka az állam egyes részei önállóságának, az egyetem anyagi hatalma ellenében.“ (II. 551.)

A vallás nélkül mindazon elősorolt biztosítékok elégtelenek. Semmiféle intézmény nem adhat az államnak oly szilárdságot, mint a melyet az egyes polgárok meggyőződéséből meríthet. Azonban bár a jó institutiók inkább eredmények, hogy sem okok, mégis a hol az állam az egyesek jogait hatalma erkölcsi korlátainak elismeri, s a vallást felsőbb valaminek tekinti, melyre hatalma ki nem terjedhet, csak ott számíthatni a jog és vallás azon tiszteletére, mely az államnak támaszul szolgál.

S ha már most kérdésbe tesszük azt, hogy mennyiben helyesek s különösen mennyiben kivihetők gyakorlatilag az állam rendezéséről e

műben felállított elvek? attól függ a felelet, hogy vajon megegyeznek-e ez elvek a haladás törvényeivel?

A haladásnak különösen három fő törvénye van: a) minden haladást a különböző egyéniségek érintkezései idéznek elő; — b) a haladás irányát a korok uralkodó eszméi határozzák meg; — c) a haladás mértékét a szükségek határozzák meg.

Elémozdítja-e tehát az állam ilyen szervezete, melyben az állam hatalmát csupán arra szorítják, a mi természeténél fogva az egész államot illeti s minden egyéb körben az önkormányzásnak szabad tér engedtetik: a különböző egyéniségek érintkezését; megfelel-e a kor uralkodó eszméinek s a jelenkor szükségének?

Eötvös szerint teljesen megfelel s a ki figyelemmel kísérte eddigi fejtegetéseit, azon nem is kétségeskedhetik azon alapokból indulva ki, melyeket Eötvös felállított.

Sőt az is bizonyos, hogy a nemzetiségi igényeknek az állam mai szervezete mellett való kielégítése sem fog sikerülni. Sőt teljesen azon igényeket ki nem elégítheti semmi államszervezet, ha a mai államok mostani terjedelmökben fennmaradnak. Mert az összes nemzetiségek egyenjogosításának eszméje ellenkezik a demokrata állam fogalmával. De az ennek nevében fellépett igényeket sem lehet mellőzni. Azonban lehet az államra nézve veszélytelenné tenni s erre nézve ismét az önkormányzás alkalmazása a legbiztosabb eszköz.

Mert tulajdonképen „a nemzetiség elve melletti lelkesedés nem egyéb, mint minden nép ün-

nepélyes tiltakozása az egyéni szabadság keresztényi elve nevében, az állam mindenhatóságának elve ellen, melyet a pogány világtól kölcsönöztünk; és épen az, hogy a nemzetiség nevében emelt igények elutasíthatlanok, hogy az egyenjogúság elvének valószínűsítése szükségképpen, melyet előbb utóbb ki kell elégíteni, ez biztosít arról, hogy azon ösvényt, mely a caesarismushoz vagy anarchiába, s így minden esetre a keresztény polgárisodás bukására vezetne, el fogjuk hagyni.

Eötvös nem kételkedik a jövőben. Sokan vannak — úgy mond — kiken erőt vett azon meggyőződés, hogy polgárisodásunkban tovább haladni nem lehet. Kétségkívül sok van, mi korunk vizsgálóját lehangolja s azon borzasztó időkre emlékezteti, midőn az ó-kor polgárisodása betöltvén léte okát, elenyésztehez közeledett. De a különbség mégis nagy a két kor között.

Mikor a régi polgárisodás elenyészett, uralkodó eszméje már valószínű volt, t. i. az egyén teljesen felolvadt az állam összességébe; de korunk s általában a keresztény polgárisodás uralkodó eszméje, az egyéni szabadság még nincs biztosítva. S minden polgárisodást csak azon eszmékkel lehet megsemmisíteni, melyek annak alapjai voltak.

Még nagy harcoknak nézünk eléje. Az államokbau mindenütt két külön irányú polgárisodás vívja küzdelmeit. Azonban a végeredmények kétségesek nem lehetnek. „A mit az emberiség természeti fejlődésének folyama hoz magával, azt késleltethetik ugyan a tudomány tévedései, az egyesek bűne s egész korszakok rossz szenvedélyei, — de örökre meg nem semmisíthetik.”

A keresztény polgárisodásnak nem hanyatlása, — teljesevé az, mi előttünk áll.

Ez a könyv morálja.

Kettős hatása el nem vitázható: egyik megnyugtató, másik felemelő s biztató.

S van e könyvnek két tulajdonsága: egyik mulandó, másik bizonyára megérdemli, hogy minden időknek tanulságául szolgáljon.

Mulandó, de hatásában rendkívüli tulajdona amaz eredmény, melyre eljut s melynek meglehet, súlya, fontossága csak annyira terjed, míg a keresztény civilizáció valósul és túléli magát.

Maradandó tulajdonsága pedig az, mit Eötvös egyénisége adott e műhöz: a kutatásnak e mély és világos módja, a könyv szerkezetének művészi megalkotása, a logikai következetesség megvalósítása s a szív és lélek ama meg-megnyilatkozó vallomásai, melyek áthatják e könyv minden lapját s melyek megőrzik Eötvös stílját a ridegségtől, államát az emberszeretet nélkülöző hideg alkotmány merevségétől.

Eötvös állama embereknek való, számol benne az emberek gyarlóságaival, melyek a társaságban nem kevesbednek; de számít az emberi lélek nemesebb tulajdonaira is, melyeket épen a társaságos élet fejt ki.

Az Eötvös állama nem gép, csak kívül látszik annak, egysége és tömörsége miatt; benne élet van: az egyes részek mint megannyi élő organismusok működnek az egész fentartására s a látszólagos dissonantia, mely az önkormányzat miatt látszik benne zsibongni, voltaképen egy fensőbb harmonia egyes alkatrészeiként szerepel.

Egy hang nem ad harmoniát, különböző hangok egysége az.

Eötvösnek könyve is, főleg a második rész, kevésbbé látszik tömöttnek, mint az első. Ugy látszik, mintha a részek igen szétválnának. Igaz, sok mindenről szól, de meg van az egészben mégis amaz anyag gondolat, mely művén egészben átvonul s a részeket összekapcsolja. Sok mindenről szól, de terv nélkül semmiről. Lehet benne megtámadni egyes részletet. Olykor a meghatározás tán nem elég bölcselmi, nem elég szabatos; de a könyv logikája meghódítja azokat is, kik ellenkező véleményben vannak s elbájolja az érzelem és az elmének amaz elvszerű megnyilatkozása, mely az egészet átlengi.

V.

Kétségen kívül Eötvös sokat tanult elődeitől. Ő maga is mondja, hogy eszméi nem újak. Különösen Tocqueville-től sokat vett át s idézi sok helyt.¹⁾ Művének tervezete is összehasonlítható azzal, de előnyei a sokoldalúság, a világosság, az eredmények teljessége és biztossága.

Megvan továbbá Eötvös munkájában az is, mi Mill Stuart későbbi munkájában foglaltatik „a szabadságról,” de sok egyéb is, mert Millnél elvész az állam s csak a társadalom marad mindennemű szabadságaival; Eötvösnél meg az állam az első, mely a szabadság egyetlen és épen ezért leghatalmasabb biztosítója. Eötvös megerősíti az államot, Mill nem veszi figyelembe eléggé.

¹⁾ „La Democratie en Amerique“ 1835.

Eötvös e művét Magyarországon írta meg. Azonban, főleg az első fele nagy részt németül volt eredetileg írva s a magyar szöveg fordításnak tekinthető. Innen ama gyarlóságok a stylban, melyek az első kiadásban alkalmatlanok; hanem a 2-ik kiadás e hibáktól nagy részt meg van tisztítva.

Visszatérünk az életírás folytatásához.

Eötvös még tovább akart külföldön maradni, de 1850-ben a porosz és osztrák viszonyok háborúval fenyegetőztek s Eötvös barátjai sürgetésére ez év őszén Pestre visszatért.

Az első években nyugalomban élt, elvonulva a zajtól és politikától; de nem lemondva s felhagyva a jobb jövő reményeivel. A telet Velenecén töltötte Fehérmegyében. Itt laktak szülei. A nyarat pedig svábhegyi regényes nyári lakában töltötte családjával s itt dolgozta ki nagy részben nagy állambölcseleti munkáját. „Innen széles látókör nyílik a Duna vidékére, Budapest fővárosra, a pusztákra, a hegyekre. Érezni lehet valamit belőle iratain.“¹⁾

1855-ben az akadémia másodelnökévé lett s részben ennek, részben pedig a Kisfaludy-társaságnak szentelte munkásságát, mely utóbbinak 1847 óta elnöke volt s most halottaiból támasztotta fel.

E közben, míg Eötvös munkáiban emígy munkálkodott egy jobb jövőn s áldozott bennök reményeinek s egy jós bizalmával s meggyőződéssel hirdette az emberiség haladását: a költészetben visszatért az egyéni szenvedésekre, az

¹⁾ Blantschli. Az ált. államjog s polit. tört. II. 340.

egyéni életnek a civilisatio befolyása alatti felbomló harmoniájához s a „Nővérek“ c. regényében kételyeit hirdeti afelől, hogy nem az egész emberiséget tekintve, de annak csupán egyes tagjait, vajon általán ad-e a civilizált világ összes fénye és dicsősége boldogságot! Az egyszerű, természetes élet követelés nélküli boldogsága felér a művelt világ összes gyönyöreivel; mert ott a szívek közvetlen érintkezése könnyebb s rossz szenvedélyeink ki nem fejlődhetnek annyira. Ez a moral, mire eljut. Eötvös mindig féltette az egyént. Sohasem féltette az emberiséget, csak egyeseiben. S az egyest féltette mindenütt: az alantast, a felső élet bonyolult viszonyaiban, a nyilvános, a magán életben. Szenvédéseink mindenütt meglephetnek — véli Eötvös. A gyermeknek is megvan a maga bűje. Így hirdet Eötvös kételyt költői műveiben, hol az egyesek viszonyaival foglalkozik.

A legnemesebb forrásból fakadt pessimismus ez. Egy sokat csalódott, sokat megért, sokat és mélyen érzett szív pessimismusa ez, melynek nagy hite volt az emberiség jövőjében; de az egyesek helyzete kételyekkel töltötte el, miket a civilisatio nem oszlat el, sőt szaporít.

Egyébaránt Eötvösnek ez új regénye költői vonásait újakkal nem szaporította. Irányában hasonlít a Karthausi-hoz. A reflexiók halmaza majdnem elnyomja a cselekvényt. A cselekmény ebben is egyszerű, de egy kissé keresett. Világosan észrevehető a cél, mely miatt írva van e regény. Némi sentimentalismustól sem ment, de stíljá fejlettebb, bár nem gazdagabb s épen nem sokoldalú. A cselekvény egységes, de kissé egyhangú

s a leány sorsa majdnem ugyanazon okok miatt lesz tragikus, mi egykor szülei elidegenedését okozá s ez az inventió szegénységére vall. Egyébként bőven van telve nevelési eszmékkel, melyek a vén pap és grófné észrevételeiként fordulnak elő. Nevelési regénynek szokták nevezni s ebben van is igaz. A cselekvény néhol drámai tömötséggel foly, de általán megérzik rajta a reflexiók nyüge.

Különösen kitűnik e regényben Eötvös egyéneinek érzékenysége. Mindnyájan, mint már Eötvös régibb regényeiben is észlelhettük, rendkívül érzékeny kedélylyel vannak megáldva. Erősen fogékonyak a külvilág minden benyomásai iránt. Lelkők, kedélyök harmoniája oly teljes, hogy a legkisebb árnyalat, mely oda nem illik, azonnal elrontja. Az csak természetes, hogy Eötvös alakjainak e regényében még inkább megvan e tulajdonuk. E miatt néha maga a lég is, melyet belehelnek, már beteggé teszi kedélyöket. Igen jellemző e részben e regényében a nevelésre vonatkozó megjegyzéseket olvasni, vagy azon indoklásokat figyelemmel kísérni, melyekkel egy-egy hatás a kedélyre indokolva van. Oly finom részletek, a magyarázatok annyi mélysége, az érzés, a kedély élet feltárásában annyi vonzó apróság, de résztvevő mélység s gyöngédség nyilvánul, mint ritkán valakinél s nála sem sehol a Kartaussit leszámítva. Innen van az, hogy Eötvös hősei nem annyira jellemök eltérő vonásai miatt ütköznek össze igen gyakran s főleg e regényében, hanem félreértik egymást; mert nem oly finom észlelők, hogy egymás életét kiismerjék. Különben is, kiknek kedélyéletök oly gazdag, majdnem önzéssel merülnek el önmagokba s

ügyszólván belső életet folytatnak. A nemes kedélyeknek is meg van a magok önzése.

Ekkor foglalkozott Eötvös életében először, mint Lónyai írja, a mezőgazdasággal. Békésmegyében, szenttornyai birtokán nyáron át gazdálkodott s itt közelebbről tanulta ismerni a magyar népet, mely viszont melegen ragaszkodott hozzá. Ő nem vesztett, csak nyert, ha közelről megismerték. E néppel való érintkezésének eredményeiül tekinthetők „Elbeszélései“, melyek 1859-ben jelentek meg. Három beszélyt írt illet mindössze, melyek a falusi életből vannak merítve. Egyike különösen megható, a „Molnárleány.“ Stylbeli jelességek is kitünő, de kétségtelenül nem magyaros a zamat, melylyel irattak. Eötvös regényírói stylja már annyira meg volt szilárdulva, hogy tárgyhöz ezekben alkalmazkodni nem igen tudott. Nemes bizonyítványai azonban e beszélyek a nép iránt táplált rokonszenvének, mely a nép mélyebb érzéseivel s nemesebb indulataival megismerkedni készte. Így csupán költői kedvtelésnek, vagy gyakorlatnak venni, mint másnál csakugyan nem volna több, nem szabad. Tanuságul szolgálnak ezek, hogy Eötvös akármely ponton érintkezett az étellel, az rajta mindenütt mély nyomokat hagyott s a nemes kedély melegével ápolta a hatásokat, mik lelkében ébredtek.

Ez alatt magas látókövéről más irányban is széttekintett. Ausztria felett önhibája miatt gyülekeztek a felhők. Ő féltette a monarchiát. Erezte, hogy Ausztria csak nagy hatalom lehet s annak kell lenni okvetetlen. Ugyanaz a meggyőződés, mely 50-ben felszólalni készte, hasonló alapon állva megiratta vele „Die Garantien der

Macht und Einheit Oesterreichs“ c. röpiratát. A röpirat nagy figyelmet keltett, egy évben négy kiadás kelt el belőle. Utal ismét a nemzetiségek kibékítésére a történelmi múlt alapján s a jogfolytonosság fentartására. Szavai mint azelőtt most is elhangzottak; Ausztria még nem látszott érezni kormánya elvakultsága miatt, hogy a birodalom gyengül. A kitört olasz háború nagy tanuságot adott mind a saját gyengeségéről, mind a nemzetiségi érzés erejéről.

Az idők jelei ismét jobb reményekkel biztattak. Eötvös ismét tollhoz fogott, e téren kívánt hatni s így írta meg „Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschlands.“ (1860). ¹⁾ c. röpiratát. Szerinte Ausztria szervezése nem belügyi kérdés, hanem Németország egységének szempontjából kell megoldani. Németország célszerű szervezése általános európai kérdés, Ausztriáé is az. Németország egysége pedig történeti multja miatt csak egy szövetséges állam formájában oldható meg.

Németország ezen egysége döntő Ausztria sorsára nézve is.

Ausztriának harmadrésze a német szövetséghez tartozik. Eszerint Ausztria szervezése csak úgy történhetik:

a) ha vagy belép egész területével a német szövetségbe; — b) vagy kilép belőle egészen; — c) vagy pedig azon részei, melyek a szövetséghez tartoztak, oda fognak tartozni ezután is, a többi tartományok pedig külön igazgattatnak és kormányoztatnak.

¹⁾ Magyarra ford. Toldy István. 1861.

A két első lehetőség mint ellentmondás, magától elesik; lehető tehát csak a harmadik megoldás.

Eötvös éles logikával bizonyítja meg, hogy e megoldás lehető s Magyarországra nézve csak az egyedül törvényes mód. Magyarországon e felől senki sem kételkedett; de Ausztriában a legmagasabb körökig uralkodott azon meggyőződés, hogy Ausztria és Magyarország között a personalis unió többé lehetetlen. Eötvös a történelemre utal. Megmutatja, hogy míg a két állam a személyes unió elve alapján volt összekapcsolva, egységek szilárdabb és bensőbb volt s kiállotta az idők legnagyobb viharait. Az összeolvasztás kísérletei megingatták a kapcsolat szilárdságát, a monarchia egységét és erejét egyaránt. A 48-tól lefolyt 12 évnél nem lehet meggyőzőbb adat semmi Ausztria gyengülésére nézve. Benn rothadt szétzüllés viszonyai, kívülről a legnagyobb elszigeteltség: ez Ausztria helyzete. Magyarország ellenállása a bécsi centralisatióval szemben nem izgatás, nem forradalmi vágyak kifolyása; hanem a történelmi mult eredménye s a jogfolytonosság elvének harca a történelmi mult tagadóival szemben.

Ausztriának erőre van szüksége, s ez erőt csak magában lelheti fel s ez erőre jutás, valamint a német egységnek is feltétele, Magyarország törvényhozási külön állása.

Eötvös tanulságot kívánt adni azoknak, kik Ausztria centralis újászervezéséért lelkesülve, minden történelmi multa való hivatkozást forradalmi törekvésnek tekintettek.

Nem csoda, ha Eötvös röpirata sem vétezt figyelembe.

Ausztria egy új octroyált alkotmányával tett kísérletet. Allam helyett újra csak kormányt akart szervezni.

Ily szempontok vezérlete mellett az 1860. márc. 5-iki patens a birodalmi „tanácsot“ megszorítva életbeléptette. A gyűlés nem lévén alkotmányos testület, Eötvös, bár meghívták belé, a meghívást nem fogadta el.

Az osztrák kormány erőnek erejével boldogítani akarta a monarchiát. Így adta ki az uralkodó az októberi diplomát (20-án), ennek magyarázatául a februári pátenst (1861, febr. 26-án.) Ily előzmények után nyílt meg az 1861-ki országgyűlés. Eötvös ez országgyűlésen mint az alsóház tagja, Buda városának első kerülete részéről jelent meg. Ismeretesekek a remények, miket ez országgyűlés sikerei felől mindenki táplált. Eötvös szorososan Deák Ferenc mellett állva, azon párthoz tartozott, mely a király koronázását a már ismert feltételekhez kötötte s egyetlen politikája volt a törvényességhez való ragaszkodás. Május 17-iki nagy beszéde Deák Ferenc felirati javaslata tárgyában tisztán megmutatta álláspontját. Ugyanazon nézeteket mondja el magas álláspontjáról tekintve hazánk helyzetére, mik előbbi röpiratában ki vannak fejtve. „Ügyünk feltétele Olaszország egységének; egyik feltétele a német egységnek. Ügyünk a legszorosabb összeköttetésben áll azon nagy ügygyel, melyért Európa népei három század óta vérzenek — a szabadság ügyével.“ Meg volt győződve, hogy ily ügy nem veszhetsen el, csak ha önmagunkról is le nem mondunk.

A remény most legalább nem valósult.

Az ellentét kiegyeztethető nem volt a kor-

mány összeolvasztó centralistikus iránya s az országgyűlés jogfolytonosságot szem előtt tartó szilárd magatartása közt. Elvek meghasonlása volt ez; a kormány a magyar meggyőződés álláspontjára helyezkedni nem akart.

Az országgyűlés feloszlatása 1861. szept. 21-én megtörtént.

Megkezdődött a kurta-alkotmány korszaka.

A magyar ügy védői elkedvetlenedve húzódtak vissza, de a viszonyok változása iránt élesen élt a meggyőződés a belátók lelkében. A febr. 26-iki alkotmány senkit ki nem elégíthetett. A rendszer megbukása csak az idő s pedig nem hosszú idő kérdése volt. E hitet táplálta Eötvös is s ha a 61-ki sikertelen országgyűlés után pár évre elkedvetlenedve vonult is vissza a politikától, az idők nyitásával ismét visszatért hozzá. Kivált a német lapok félszeg és roszakaratú magyarázatai tölték el boszúsággal. Innen történt, hogy 1864- és 65 folyamán több cikket írt német lapokban azon felfogás ellen, mit a német lapok szófacsaró elmésséggel hirdettek, hogy Magyarország összeolvasztása a birodalom történelmi kifejlődésének eredménye.

Ugyanez időben munkálkodott majdnem minden irányban. Nemes lelkének szép bizonyítványai amaz apróbb dolgozatok, melyeket özv. Vachott Sándornénak írt a „Magyar gazdasszonyok lapjába“ 1863—65-ik évben. Különösen egy novellája s egy töredék regénye válik ki az apróbb dolgozatok közül. 1864-ben adta ki „Gondolatok“ c. alatt töredékes eszméit a vallás, ember, világ, irodalom, tudomány, állam és politika nagy kérdései felől. Egy sines tán köztök, mely egy vagy

más munkájában már ne volt volna mondva; de új alakban jelennek meg részben itt. Különben is Eötvös szerette észrevételeit, melyek lelkében időnként ébredtek, feljegyezni. Már ifjúkorában adott ilyet ki egynehányat Tivadar álnev alatt egy Zsebkönyvben. Toldy azt mondja, hogy e mű a hazánkban, mi a Pascalé a franciáknál. Tartalmára hiszem, hasznára nézve aligha, mert nem olvassák eléggé s a gymnasiumi oktatásba sincs úgy bevive, mint a Pascal könyve. Pedig azt kellene tenni vele; mert e Gondolatok közt egy sincs, mely csupán ötlet volna; mindegyik egy-egy világító sugár, egy mélybe ható fény, melyet vagy ereje, vagy legalább színezete tesz vonzóvá és magyarázóvá. Senki sem tudta a nagy gondolatokat jobban tenni kedélye egyik alkatrészévé, mint Eötvös. Művein s e gondolatokban is egyszerre ismerjük fel a nagy észt és a nagy embert.

A fejlődő viszonyok ismét a politikai térre szólították. 1865-ben a már ismert alapon „A nemzetiségi kérdés“-ről írt egy röpiratot hazánk szempontjából fogva fel a kérdést. Elvei e tárgyban már ismereteseek. Érdekes eredménye e röpiratnak az lett, hogy még a szerbek is lefordították s olvasták és meg voltak elégedve vele. E röpiratra írt feleletet Popovich Milos, melyet magyarra Sárcevecs Ambrus fordított le „A nemzetiségi kérdés Magyarországon; szerb szempontból“ c. alatt (1865). A mű eltér Eötvösétől, a mennyiben „önálló Magyarországot“, de „önálló Szerbiát“ is óhajt. Eötvös pedig csak a magyar állam önálló létét s a nemzetiségek egyenjoguságát óhajtja az önkormányzat által. Jellemző az is e

röpiratára Eötvösnek, hogy a szerb, tehát idegen „Vidovdan“ c. lap is elfogadja eredményeit. Sőt a horvátokat a realunió egyenes megkötésére biztatja, mely egyetlen biztos záloga a jövőnek mindkét félre nézve.

Ily törekvések vezették Eötvöst arra, hogy 1865-ben egy politikai hetilapot indítson meg. Minden jó reménynyel biztatott újra. A Schmerling-féle rendszer megbukott. Az 1865-iki, szept. 20-ki manifestum felfüggesztette a februáriusi patens hatályát. Ily körülmények közt Eötvös megindította „Politikai hetilapját“ 1865 július 3-án Keleti Károly szerkesztése alatt. Eötvösnek nevezetes céljai voltak e lappal. Tisztán azon rendelkez, mely a napi sajtót figyelemmel nem kísérheti, szándékozott egy komoly, de nem tudományos színű lapot nyújtani, melyben a heti események összefoglalva álljanak az olvasó szeme előtt. Második célja, mely az elsőből folyt, egy józan közvélemény alakítása volt az elvek világos és határozott felállítása által. Eötvös ezt e pillanatban annyival is szükségesebbnek látta; mert erősen hitte, hogy azon ministerium buktaival, mely theoriáját a jogeljárás elméletére alapította, többé semmi sem áll útjában Magyarország közjogi viszonyának megoldásában. Mikor lett volna nagyobb szükség az elvek világos tisztázására nézve épen mint akkor? — midőn kevesen tudták igazán ez osztályból, hogy mit kell követelni s mit nem szabad feladni.

Eötvös kitűnő vezércikkeket írt e lapjában s főleg kezdetben majdnem hetenként. Hangjok komoly és biztos a meggyőződés által s polemikus a német lapok áltheoriáival szemben. Az alap

ugyanaz, melyen Magyarország különállásáról írt röpiratában már 1860-ban állott. De ez csak egyik oldala vizsgálatának. Másfelől ismét vizsgálat alá vette helyhatósági szervezetünket; elismeri, hogy Európa egy államában sincs oly szabad önkormányzat, mint nálunk, Anglia és Svájc kivételével; de egyszersmind tisztázni kell a közigazgatás határait, hogy mennyi az, mi a megyére és mi a községre bízatik. Oly kérdések ezek, melyek szoros kapcsolatban állnak az új alkotmány szervezetének célszerű megoldásával. A megoldás csak az lehet, ha az, mi az egész országot érdekli, a kormányra s az mi az ország egyes részeit illeti, rájuk bízatik. De Eötvös a megyerendszer mellett még erős községi élet kifejtését is sürgeti. A célszerű megoldás tehát csak úgy lehető a közigazgatásban, ha független felelős kormányunk, ha az önkormányzatra alapított községi rendszerünk lesz s végre a felelősséget alkalmazzuk a közigazgatás minden fokozatán.

E közben csakugyan kihirdettetett az 1865-ki országgyűlés dec. 10-kére, mely hazánkban nem lelkesüléssel, de azon komoly megelégedéssel fogadtatott, mely nagy megoldások előjele.

Eötvös József ismét megjelent az országgyűlésen. Mint 61-ben, most is Buda városa első kerülete tisztelte meg bizalmával, s Ráth Péter közlekedés mellett mutatta be a választóknak. Eötvös ez alkalommal elmondott programbeszéde mintája lehet a világos és érthető s az elvekben tisztán körvonalazott szónoklatoknak. „Ideje, hogy végre tisztába jöjünk, így szól Eötvös — s ez az, miben jövő törvényhozásunk legfontosabb feladatát látom.“ De e feladat csak Ma-

gyarország törvényhozási és kormányzási önállása, egyenlő befolyás a birodalom közös ügyeiben s végre a kiegyezésnek az alkotmányra nézve nem káros megoldása által lehető.

Elvei, meggyőződése az országgyűlésen is Deák elveinek hívévé tették. Részt vett fényes szónoklatával a felirati vitában 1866 februárban. A 67-es választmánynak, mely a közös ügyekre nézve javaslatkészítéssel bizatott meg, tagja volt folyton. Részt vett e választmány által kiküldött 15-ös albizottság működésében, mely Andrassy Gyula elnöklete alatt fáradhatlanul dolgozott a kiegyezés háromezázados ügyén.

Az országgyűlés elnapoltatott. A porosz-osztrák háború eredményei, a juliusi prágai béke megoldották végre a nehézségeket. Nehány hónap múlva a kiegyezés megtörtént s Eötvös habozva s lelki küzdelmek közt ugyan, de részt vett a megalakult 2-ik felelős magyar ministeriumban mint vallás- és közoktatásügyi minister.

Es most itt vagyunk a közelmúltban. A jelen állapotok ismertebbek, hogy sem ismertetni kellene s közelebb állók, hogy sem bírálni lehetne őket. Eötvös működése ismeretes. Ott kellett kezdenie, hol 1848-ban elhagyta, főleg a népnevelés terén. Célzatai őszinteségét senki, de helyességöket kétségbe vonták sokszor s majdnem mindig. Magyarországon sok mindennel kell megküzdeni annak, ki a nevelés és oktatás ügyén, habár nemes törekvésekkel is változtatni akar. Mert nemesak az országgyűlés ellenzéke, hanem az ország is felkél ellene vallás-felekezeteiben.

Ismeretesek a 65/68-iki törvényhozás alkalmával azon viták, melyek a közoktatási törvény

ellen folytak. Nem volt oly működése Eötvösnek, mely meg ne támadtatott volna. De mindig nagy hatással tudott nézetei mellett beszélni. Nem szóval, nem szócsavarásokkal, nem ügyes dialectikával védte álláspontját; hanem mint irataiban megszoktuk olvasni, az eszmék hatalmával, a gondolatok árjával, az elvekre hivatkozás szilárd erejével döntötte meg az ellene felhozott partikularis szétszórt vádakat, melyek ügyes vívók által dobattak be a küzdelem esélyeibe. Lassan indult beszéde, a kiindulás nyugodtságával mondta el az alapelvet, melyből mint országgyűlési szónok s mint emlékbeszéd-tartó egyaránt kiindult. Lassan felhevült. Szónoklatának tüze gyorsabb beszédre, a hevült lélek szárnyaló gyorsaságára ragadta, mellén összefont, vagy kabátja gomblyukába akasztott karjait kiterjesztette s a test mozgása s a lélek emelkedett szava összhangzásban emelték beszéde hatályát. Szónoklata mindig magasan járt. Lelke mindig az eszmék magas régiójába szárnyalt. Ott vannak emlékbeszédei, tanuskodnak e mellett, melyeket Kölcsey, Körösi, Dessewffy József, Vörösmarty, Kazinczy, Széchenyi, Regulyi, Szalay, Dessewffy Emil felett különböző időkben elmondott. Ő még e nagy férfiakra is az eszmék deductiv útján tért rá. Eszmék képviselőivé teszi s mint ezek harcosait mutatja be s felettök eltekintve inkább ez eszméket vizsgálja, hogysem az egyének boncolását kísértené meg. Eötvös emlékbeszédeiben költő és szónok, nem essay-író, mint ma már ez szokásos. Egyedül Szalay felett tartott emlékbeszédében tér el kissé e módtól, kiről mindannyi között leghűbb s legconcretebb képet adott s

mondjuk, hogy mégis a legmelegebbet, talán amā Kölcssey felett tartottat kivéve. Nem tüntetik ki ez emlékbeszédeket határozott plastikus vonások, de kiemeli őket a hangulat melegsége, habár nem is sokoldalúsága, az érzés mélysége, a szeretet közvetlen melegsége, melylyel nagy halottaink sirján a nemzet néha túlzó, de igazolható dicséretét elmondja azok felett, kik a hazáért fáradtak, a hazáért áldoztak. Az érzés e közetlensége s a tárgygyal való ezen együttérzés miatt; mert mindig volt lelkében vonzalom a tárgy iránt, melyről szólt, emlékbeszédei sokban hasonlítanak országgyűlési szónoklataihoz. Eötvös nemcsak azért védte azt, mi mellett felszólalt, mert védnie kellett állásánál fogva; hanem mert szíve, lelke egy része volt erős kapcsolatban azzal. Innen az az erős meggyőződés, innen az az őszinteség! Mert úgy kell tekintenetek, hogy mikor szólt, az mindig önvallomás volt. Előnye és hátránya egyaránt. Előnye az embernek s hátránya az államférfinak, legalább némely esetekben hátránya. Ezért volt az, hogy a sértések és gyanúsítások jobban fájtak neki, mint kellene; mert neki lelkét érintették. Senkit sem tartottak hazánkban álomlátónak többször ez idők alatt, mint őt, csak azért, mert messzebb látott. Pedig senki mellett sem szólalt fel az élet és történelem által kifejezett igazság többször mint mellette. Senki mellett sem tett a jövő határozottabb vallomást mint ő mellette. Tekintsünk csak végig azokon, miket e rövid, szakgatott iratokban elmondtunk. Hányszor nem értették meg, hányszor értették félre s hányszor fogadták el eszméit. Érdekes tanulmányt nyújt a megtámadások természetére nézve

„Felelet Br. Kemény Gábor néhány szavára“ c. értekezésének eredete.

Jelentősége több mint nemzeti. Álláspontja magasabb mint csupán magyar íróé akár regényeit, akár politikai műveit vizsgáljuk. Kivált a Karthausi és az uralkodó eszmékről írt műve más-más téren egyenlő s pedig rendkívüli magasságra emelkedtek. Eötvös az emberiség írója általában s egyike azoknak, kik mindig nőnek s még nőni fognak. Ő hazánkra nézve az európai eszmék közvetítője, Európára nézve pedig a legvilágosabban hirdetett meggyőződések hirdetője a XIX. század uralkodó eszméiről írt művében.

Eletök feladatát kevesen valósították meg teljesebben mint ő. A gondviselés megőrizte Magyarországnak jobb jövője számára e nagy lelket, mely aránylag oly gyenge testben lakott. S úgy tetszik nekünk, hogy e nagy szellem tiszta tükrében hazánk szebb jövőjének képe ragyogóbban volt lerajzolva mint akárki máséban; mert e képet a scepsis nem halványította el s nem tette tűnékenyvé.

Annál fájóbban esik, hogy éppen a híres „reformos országgyűlés“ alatt kelle eltávoznia az életből.

A nagy és megfeszített munkásság már előbb is kimerítőleg hatott reá, de mint írják, semmi sem merítette ki annyira, mint az 1870-iki közoktatási előirányzat alkalmával a 14 napig tartott erős vita s a kiszámított támadások.

Utolsó tette volt az Eszterházy-féle képtár megvétele s utolsó munkája azon előterjesztés, melyet 1871 januáriusában népnevelésünk állapotáról kinyomatott. Mert a népoktatás volt minis-

tersége alatt legfőbb gondja. Minden oldalról feltárja elmaradottságunkat e statisztikai alapon dolgozott mű. Emondja, hogy 10,700 tanító kellene s ennyit csak 15 év alatt lehet nevelni s hogy a közoktatásra nem 4 millió kellene, mennyit az állam, egyház és község adnak, hanem kilenced-fél millió legalább is.

Élete ezen utolsó éveiben érte két nagy öröm is, 1868 és 70-ben férjhez adta két nagyobbik leányát s fia természettudományi pályára menvén, előre érezte s mondta, hogy boldog lesz, mert nem foglalkozik politikával. Mindezen idő alatt folyvást gyengébb és gyengébb lett. A nagy munkában teste összetört. Évenként elment Karlsbadba, üdülést talált mindig ott; de nem gyógyult meg. Erős gyomorbaja különben is újra meg újra eléállott s idegei folyton feszültek voltak a munka miatt. Környezete, orvosa sokszor figyelmeztette s kiméletre intette, de ilyenkor csendes mosolylyal mondogatta: „Nekem a munka pihenés! A munka engem sohasem erőltet meg.“

Midőn 1870, augusztus 5-én a képviselőház eloszlott, ismét Karlsbadba ment pihenni és üdülni. Hazatért. Az újból kezdett pihenés nélküli munka azonban rohamosan ásta alá egészségét. December végén ismét pihenni volt kénytelen. Január elején gyenge idegzetét láz támadta meg, rossz állapotát a külpolitika bonyolult viszonyai még nevelték. Ekkor már tüdőbaj tünetei is jelentkeztek. Kénytelen volt ágyba feküdni. Ez idő alatt sem tudott pihenni. Folyton értesítteté magát a napi kérdésekről: az országgyűlésről, a bizottságokról, figyelemmel olvasta a napi lapokat s lelkében átélte a külvilág eseményeit. Egyik hirlapban ek-

kor egy aggódo tudósítást olvasott betegségéről, ez különösen hatott reá s kedélye borult lön, sejtek aggaszták. Azonban úgy látszik, hiába. Január közepe tájt jobban lett, lázai elmaradoztak, keveset köhögött s állapota reményt gerjesztő volt.

Azonban a javulás csak pár napig tartott. Újból sorvasztó láz támadta meg, az orvosi tanácskozások kísérletei hiábavalók voltak. Január 29-én erős csuklás járult beteségéhez, mely csak 31-ikén enyhült kevésbé.

Ez idők alatt hírek kerengtek Pesten holmi minister-válság felől. Hír szerint Lónyái lett volna miniszterelnök s Eötvös beadta lemondását halála előtt pár nappal. Beszélték, hogy ekkor Andrássy felkereste Eötvöst s kérte, hogy vegye vissza lemondását, Eötvös vonakodott, de egyszersmind kérte Andrássyt, hogy ne hagyja itt Magyarországot.

Ugyane napokban élénk érdeklődéssel beszélt pihenő óráiban tanintézeteinkről, kivált az egyetemről. Hívó szokat mondott az emberiség haladásáról, elkomorodva s meghatva emlékezett meg a porosz-francia háborúról.

De ezek csak nyugodtabb pillanatok voltak. Febr. 1-én leívták Skoda tanárt Bécsből s ő is csak megerősítette a veszélyes tudóbajt. Az álmatlanság, láz és csuklás úgy elgyengíték, hogy febr. 2-án reggel már alig lehetett érteni szavát. De Skoda látogatása mégis jó hatású volt pillanatokra legalább. Egészen felvidulva beszélt házi orvosával arról a haladásról, mit Skoda az orvosi tudományban előidézett.

Febr. 2-án délfelé láthatóan ismét jobban

érezte magát. Majd esuklása is elállott, kevés-
utóbb légző szerveit szélhűdés érte s lélekzete
szorultabb lett. Délután hosszasan beszélt még
fiával, ajánlva, hogy legyen tanár s ne lépjen a
politikára, mert sok keserűségtől óvja meg magát.

Folyton öntudatánál volt. Szavai alig voltak
érthetők, de suttogó hangja s arc kifejezései azt
mutatták, hogy a halál e nehéz küzdelmei között
ismét végig gondolta áldásos élte folyamát. Töre-
dékesen ejtett is néhány szót fiatal koráról, a ha-
zai politikai eseményekről, családjáról.

Éjjel fél tizenegy órakor levest kívánt enni,
de mire behozták újra elalélt s arca nyugodt
kifejezést öltött. Ágya körül állottak családja
tagjai, kik a fővárosban voltak akkor, házi or-
vosa dr. Korányi tanár s régi barátjai Trefort és
dr. Markusovszky. Ez alatt arca folyton szeli-
debb, nyugodtabb lett s egy szendergő ember
zavartalan nyugalma tűkrözik rajta. Légzése
szüntelen ritkult, többé egy szót sem mondott,
végtagjai lassanként hidegedtek, halálküzdelem
nem zavarta végperceit s tizenegy órakor lelke
elszállt. Eötvös ott feküdt hidegen, halottan!

MAGYAR KÖNYVESMÁZ.

Egyes füzet ára 20 kr., kettősé 40 kr., stb.

Abafi Lajos: Mikes Kelemen	60 kr.	Pontmartin: D' Aurebonne	
— Szerelmi népdalok	40 kr.	marquisné	20 kr.
— Tréfás népdalok	40 kr.	Rényi R.: Petrarca	20 kr.
— Göeseji népdalok	40 kr.	Sacher-Masoch: Holdas éj	20 kr.
Ányos Pál költeményei	40 kr.	— Hitelezők mint házasságszer-	
Aristophanes: A békák	20 kr.	zők	20 kr.
Arnóthi: A föld alatt	60 kr.	— A szerelmes szerkesztőség	40 kr.
Bayer F.: Czuczor Gergely	20 kr.	Schiller: Don Carlos. Ford.	
Bolgár M.: A régi arabok	20 kr.	E. Kovács Gy.	1 frt 20 kr.
Brankovics: Shakespeare jel-		Sealsfield: Túlvilági adósság	20 kr.
lemképei	40 kr.	Sheridan: A rágalom iskolája	40 kr.
Caballero: Elbeszélések	20 kr.	Simiensi: A visszatért	20 kr.
— Előítélet és felvilágosodás	40 kr.	Struensee G.: A Wallisből	20 kr.
Castelar: Byron élete	60 kr.	Szana: A két Kísfaludy	40 kr.
Collins: Két beszély	20 kr.	Szathmáry K.: Képek a közép-	
Czakó Zs.: Leona	20 kr.	korból	40 kr.
Éjszaki K.: A cydoni alma	60 kr.	Tennyson: Enid	20 kr.
Erekmann-Chatrion: Francia		Tibullus elegiái	60 kr.
életképek	20 kr.	Tolnai: Somvári Fényes Ádám	20 kr.
Gaskell: Mély titok	40 kr.	Torkos L.: A kigyóbőr	40 kr.
Gozlan: A ki egy halottba		Tóth Ede: A tolongó	40 kr.
szerelmes	40 kr.	— A falu rozsza	40 kr.
Grillparzer: A szegény mu-		— A kintornás család	40 kr.
zisikus	20 kr.	— A névtelen hősök	40 kr.
Irmei F.: Az aranypróba	40 kr.	— Költeményei	40 kr.
Kerékgyártó E.: Tompa M.	60 kr.	Tóth Kálmán: Irka-firka	60 kr.
Katona József: Bánk-bán	60 kr.	Tóth Lőrinc: Sötét idők	40 kr.
— Luca széke	20 kr.	Turgenyev: Az óra	20 kr.
— Jeruzsálem pusztulása	40 kr.	— A fatalista	40 kr.
Kvassay: Megtörték egymást	40 kr.	— Boldogtalan	40 kr.
Makréczy: Beesület szegénye	60 kr.	— Három találkozás	20 kr.
Margitay D.: Föltámadás után	60 kr.	— Költemények prózában	40 kr.
Márkus József: Egy ballépés	40 kr.	Vahot Imre: Petőfi emlékezete	40 kr.
Möller: Arany Tetemre hívása	20 kr.	Váradi A.: Szív örvényei	20 kr.
Neményi A.: Kortörténelmiraj-		Virághalmi F.: A cserepár	
zok. 2 kötet	1 frt 60 kr.	naplója	60 kr.
Obernnyik beszélyei	20 kr.		
Phaedrus aescopi meséi	20 kr.		

NEMZETI KÖNYVTÁR.

Magyar írók népszerű kiadása.

Szerkeszti: **ABAFI LAJOS.**

E diszes kiállítású s magyarázó jegyzetekkel és életrajzokkal ellátott vállalatból megjelentek eddigelé:

Szemere Miklós összes művei	
3 kötet	4.80
Czakó Zsigm. összes művei	
I. kötet	2.—
Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete	1.50
— összes költeményei. 2 kötet	2.40
— Erdélyi Levelek	1.80
— Magy. Pantheon. Életrajzok	1.50
Mikes Kelemen. Mulatságos napok	1.20
— Törökországi Levelei	1.80
Kármán József művei. 2 köt.	2.60
Vitkovics Mihály művei. 3 kötet	2.80
Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem	1.20
Dayka Gábor költeményei	1.—
Csokonai Mihály művei. Bevezető kötet	1.60

Dugonics A.: Batori Mária	1.40
Katona József összes művei	
3 kötet	4.20
Sárosy Gyula összes művei	
3 kötet	4.20
Vajda János összes költeményei 2 kötet	3.—
Gaal József: Szirmay Ilona. Történeti regény	2.—
— Alföldi képek és humoros rajzok	2.—
— Történeti beszédek	2.—
Böthy László: Goldbach & Comp. Regény	1.40
Vahot Imre emlékiratai és Petőfi Sándor emlékezete	2.—
Balogh Zoltán összes művei	
3 kötet	4.20

Minden kötet külön kötve is kapható, a bekötést (barna vászonban, piros metszéssel) 60 krral számítva.

A 36 kötet egyszerre megrendelve, havi részletfizetésre is kapható, olyformán, hogy a megrendelésnél fűzött példányra előre fizetendő 7 frt, havonként pedig 4 frt; kötött példányra előre fizetendő 10 frt, és havonként 5 frt; azaz: 7 frt, illetőleg 10 frt lefizetése s kötelező nyilatkozat beküldése mellett azonnal szállítjuk az összes megjelent köteteket.

A ki pedig az egésznek árát egyszerre lefizeti, a fűzött példányt 52 frt 80 kr. helyett csak 40 frtért, kötött példányt 74 frt 40 kr. helyett csak 55 frtért kapja.

E 36 kötetre terjedő csinos könyvtárt tárcacikkekben behatóan ismertették a Pesti Napló, Egyetértés Fővárosi Lapok, Pesti Hírlap, Pester Lloyd stb., kiemelve annak nagy fontosságát. A »Pesti Napló« pl. hangsúlyozván »a vállalat nagy irodalmi, sőt nemzeti jelentőségét« így folytatja: »olcsósága, diszes kiállítása és a felvett írók nagy neve egyaránt utat nyithat neki a művelt magyar közönség minden rétegébe. Gazdag és becses olvasmányt találhat benne minden művelt ember, a ki a nemzeti irodalom multja és a magyar-ság szellemi fejlődése iránt érzékel viseltetik.«

WILLIAM W. KELLY

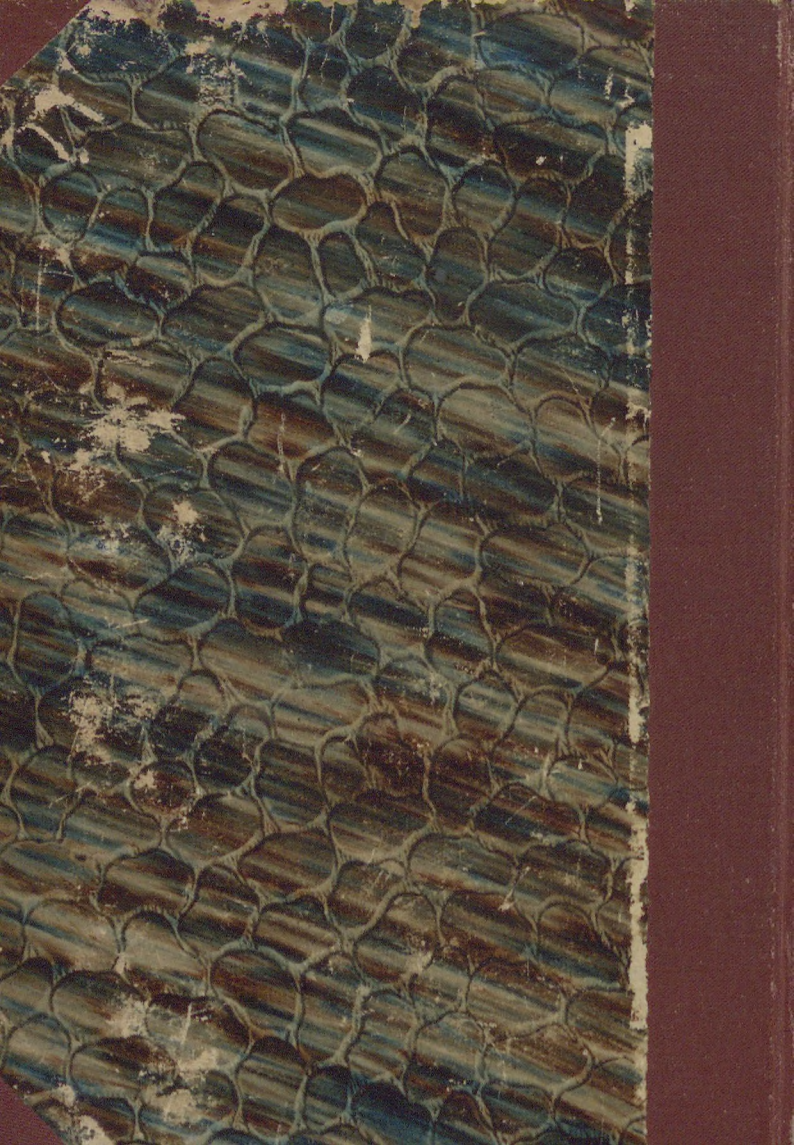
1864

REGISTERED

12, 13 57 59 62 94
131

MTA
KIK

226. 195

MAGYAR
KÖNYVESZEM.

13.